

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI HÁM ORTA ARNAWLI  
BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI  
ÁJINIYAZ ATINDAĞI NÓKIS MÁMLEKETLIK  
PEDAGOGIKALIQ INSTITUTI**

*Qol jazba huqıqında*

**UPAEV TUELBAY  
DINIY HÁM DÚNYALIQ MÁDENIYAT UYĞINLIĞI**

5A111601- Social-gumanitar pánlerdi  
oqıtıw metodikası (ruwxıylıq tiykarları)

**Magistr  
akademik dárejesin alıw ushın jazılğan  
dissertasiya**

**Ilimiy basshı:**

**akademik J. Bazarbaev**

**NÓKIS – 2020**

# **Diniy mádeniyat penen dúnyalıq mádeniyattıń uyǵınlıǵı**

Joba

|                                                                                  |    |
|----------------------------------------------------------------------------------|----|
| Kirisiw.....                                                                     | 3  |
| I-bap. Diniy hám dúnyalıq kóz-qaraslar                                           |    |
| 1. Diniy mádeniyat hám onıń mánisi.....                                          | 7  |
| 2. Dúnyalıq mádeniyat ne?.....                                                   | 18 |
| 3. Olardıń uyǵınlıǵın demokratiyalıq tiykardan qayta qurıw.....                  | 21 |
| II-bap. Iyman hám ittixat - biriktiriwshi kúsh                                   |    |
| 1. Diniy mánidegi ilim menen, dúnyalıq mánidegi ittixat ortasındǵı baylanıs..... | 29 |
| 2. Iymanlı adamlardıń xusisyatları.....                                          | 43 |
| III-bap. Dúnyalıq daxriylik emes                                                 |    |
| 1. Dúnyalıq dindi biykarlamaydı.....                                             | 62 |
| 2. Diniylik ilimnen qashpaydı.....                                               | 70 |
| Juwmaq.....                                                                      | 75 |
| Paydalangan ádebiyatlar.....                                                     | 78 |

## Kirisiw

Ruwqıylıq hám aǵartıwshılıqqa umılǵan xalıqımızdıń kózinen sırlı izler, júzinen jasırın tutılǵan perdeler alıp taslandı. Janajan Watanımızdıń óz ǵárezsizligin qolǵa kirgiziwi kúshimizge kúsh, kózimizge nur, qálbimizge quwanış inam etti. Milliy úrp-ádetlerimiz, neshe mın jıllıq tariyxımız mádeniy hám mánawiy miyrasımızdı óz halında izzertlewimiz ushın keń jol ashıldı. Sol mánawiy miyraslarımız ishinde islam dinimizdiń ornı ayrıqsha.

Ǵárezsizlik milliy hám diniy qádiriyatlarımız tikleniwine keń imkaniyatlar jarattı. Muqaddes islam dinimiz milliy mánawiyattı qalıplestiriwge tikkeley tásir etiwshi ólshemlerden biri sıpatında qaralmaqta. Bul diniy hám dúnyalıq ilimler ortasındaǵı názik múnásebetlerdiń mánis-mazmunın hár tárepleme túsindirip beriw, dinler haqqındaǵı logikalıq tiykarlangan bilimlerde qalıplestiriw hám dúnyalıq túsiniǵın tereńlestirip barıwdı talap etedi.

Islam dini turmıs filosofiyası ekeni, ol jámiyet aǵzaların eń joqarı insanıy pazıyetler iyesi etip tárbiyalawın, insanpárwarlıq, watanpárwarlıq, tınıshlıqsúyiwshilik, ádillik, hadallıq, basqa dinlerge húrmet, joqarı dárejeli ádeplilikti eń jaydırıwın ańlap jetiw, islam tariyxınan xabardar bolıp, watanlas ulamalarımızdıń islam mánawiyatınıń rawajlanıwına qosqan ullı úlesin biliw hár qaysımız ushın áhmiyetli esaplanadı. Solay eken Dindi ruwxıylıqtıń quram bólegi retinde izertlew hám onıń ruwxıyatımızda tutqan girewli ornın úyreniw júdá áhmiyetli.

Kóp ásirler dawamında xalqımızdıń milliy qádiriyatına aylanıp qalǵan islam dininiń Oraylıq Aziya aymaǵı tariyxında bul jerde jasawshı xalıqlardıń turmısında tutqan ornın biliw hár birimizdiń wazıypamız. Sebebi milliy hám diniy qádiriyatlardı jaqsı bilmey olardıń húrmetin ornına qoymay turıp insan joqarı mánawiyatlı bola almaydı.

Din insandı qorshaǵan ortalıqtan tısqarıda bolǵan onı hám pútkil álemdegi barlıq nárseni jaratqan, insanlarǵa tuwrı, haqıyqıy, ádil turmıs jolın kórsetetuǵın, ilahiy barlıqqa isenimdi bildiretuǵın táliymat.

Socialliq jaqtan qaraǵanda din jámiyet ushın zárúrli bolıp, socialliq turmıstıń ajıralmas bir bólegi. Dinniń jámiyettegi atqaratuǵın wazıypalarına qarap úyreniw múmkin. Dinnin wazıypaları onıń jeke shaxsqa hám jámiyetke tásirinen kelip shıǵadı. Bunda hár bir din oǵan iseniwshi málim bir shaxsqa, jámiyetke ne beriwi, insanlar turmısına qanday tásir kórsetiwi sıyaqlı máseleler úyreniledi.

Jámiyet qalıplesiwiniń dáslepki dáwirlerinde payda bolǵan din xalıqlar turmısı menen baylanıslı rawajlanǵan, áste-aqırın diniy dúzimdi payda etken. Nátiyjede belgili jámiyetlik siyasıy hám mádeniy ádep-ikramlılıq wazıypasın orınlawdı óz ishine alǵan. Bunday funktsiyalar jámiyet progressiniń joqarı basqıshlarında kózge taslanadı.

Bunda dinniń ásirese islamnıń Oraylıq Aziya xalıqları turmısında tutqan ornı, wazıypası, ilim hám mádeniyat penen óz-ara táhiri haqqında izertlew orınlı.

**Temanıń aktuallıǵı:** Jámiyetimizdi milliy ǵárezsizlik ideologiyası ruwxında tárbiyalawda ulıwmainsanıy qádiriyatlar qatarında, islam mánawiyatı tiykarların zaman talapları tiykarında islep shıǵıwımız hám ayırım islamiy aǵımlar ideyalarınıń zıyanlı aqıbetlerin kórsetip beriwimiz dessertatsiyamızdıń aktuallıǵı bolıp esaplanadı.

Házirgi waqıtta axlaqsızlıqtı mádeniyat dep biliw hám kerisinshe, haqıyqıy mánawiy qádiriyatlardı mensinbeslik, eskilik sarqıtı dep qaraw menen baylanıslı jaǵdaylar búgingi rawajlanıwǵa, insan ómirine úlken qáwip salmaqta hám kópshilik pútkil dúnyada tarqalıp baratırǵan bunday apatlarǵa qarsı gúresiw qanshelli ámiyetligin ańlamaqta<sup>1</sup>.

Usı kóz-qarastan qaraǵanda, muqaddes islam dinimizdi pák saqlaw, onı túrli ǵárezli qáwiplerden qarǵaw, onıń tiykarǵı áhmiyetin ónip-ósip kiyatırǵan áwladlarımızǵa tuwrı túsindiriw, islam mádeniyatınıń iygi ideyaların keń úgit-násiyatlaw wazıypası aktual máselelerdińbiri.

---

<sup>1</sup> Каримов И. Юксак маънавият — енгилмас куч. Тошкент, — Маънавият 2008 йил, 117 бет

**Izertlewdiń maqseti:** Islam mánawiyatın imkaniyatı barınsha milliy mánawiyatımızdın quram bólegi sıpatında hámde tariyxıy protsesstın kontekstinde qarap, onnan alınǵan juwmaqlar boyınsha búgingi kúnde barkamal áwladtı tárbiyalawdaǵı áhmiyetli bolǵan ulıwma hám ayrıqshalıqqa iye táreplerin ashıw, sonıń menen menen birge xalıqımızdın joqarı mánawiyatın qalıplestiriwde islamnıń unamlı táreplerin milliy ideyanıń tiykarında izertlew bolıp tabıladı.

**Izertlewdiń wazıypası:** - Diniy mádeniyat hám dúnyalıq mádeniyat ne ekenligin onıń mánis-mazmunun kórsetiw;

- Diniy mádeniyat hám du'nyalıq olardıń uyǵınlıǵın demokratiyalıq tiykardan qayta qurıw

- Iyman hám ittixat - biriktiriwshi kúsh ekenligin kórsetiw

- Diniy mánidegi ilim menen, dúnyalıq mánidegi ittixat ortasındǵı baylanıstı kórsetiw

- Dúnyalıq daxriylik emes principiniń mánis-mazmunın ashıp beriw

- Dúnyalıq dindi biykarlamaslıǵın, kerisinshe diniylik ilimnen qashpaslıǵın kórsetiw

**Mashqalanıń úyrengenlik dárejesi:** Din hám ruwqıylıqtıń óz-ara qatnasın úyreniw aktual wazıypalardan biri bolıp kelgen. Olardıń qatnası, hámde jaslardı barkamal áwlad etip tárbiyalawdaǵı áhmiyeti haqqındaǵı pikirler bir neshe oyshıllardıń shıǵarmalarında bayan etilgen. Birinshi Prezidentimiz I. A. Karimovtıń bir neshe miynetlerinde usı mashqala boyınsha usınıs hám kórsetpeler orın alǵan. Sonıń ushın onıń shıǵarmalarında berilgen ideyalar izertlewdiń teoriyalıq-metodologiyalıq tiykarı sıpatında alınǵanlıǵın ayrıqsha ayıp ótiw lazım. Biraq diniy mádeniyat penen dúnyalıq mádeniyattıń uyǵınlıq haqqında ele Qaraqalpaqstanda arnawlı izertlewler bolmaǵan.

Bul tema boyınsha Qaraqalpaqstan sharayatında derlik izertlewler alıp barılmadı, tek ǵana ayırım ilimpazlar tiykarınan, akademik J. Bazarbaev<sup>2</sup> óziniń bir neshe miynetlerinde, maqalalarında islam mánawiyatınıń mánawiy jetik insandı tárbiyalawdaǵı áhmiyeti haqqında pikirlerin keltirip ótedi. Ásirese ilimpazdıń sońǵı miynetlerinde islamdaǵı mánawiyat hám onıń ózegi bolǵan ádep-ikramlıq haqqında kóplep izertlewler alıp barılǵan.

**Izertlew ob`ekti:** Milliy ruwqıyatımızdıń hám ulıwmainsanıy ruwqıylıqtıń quram bólegi bolǵan din hám ondaǵı ruwqıylıq máseleleri jumısımızdıń ob`ekti bolıp tabıladı.

**Izertlew predmeti:** Diniy hán dúnyawiy mádeniyattıń áhmiyetin túsindiriw, dinde ilim úyreniwdiń áhmiyetin kórsetiw hám islam ilahiyatınıń joqarı mánawiyatqa baslawshı jol ekenligin tastıyıqlaw.

**Dissertatsiya jumısınıń metodologiyalıq hám teoriyalıq tiykarları:** Dissertatsiyanıń metodologiyalıq tiykarların materiallardı izertlewde sistemasın jańalaw, tariyxıy dáreklerge súyeniw. Teoriyalıq tiykarları elimizdiń birinshi Prezidenti I.A.Karimovtıń insannıń turmısındaǵı áhmiyeti haqqında teoriyalıq pikirleri. Alla biziń júregimizde, qálbimizde degen isleriniń teoriyalıq kórinisi retinde paydalanıw.

**Dissertatsiya jumısınıń ilimiy jańalıǵı:** Dissertatsiyanıń ilimiy jańalıǵın diniy mádeniyat penen dúnyalıq mádeniyattıń uyǵınlıǵı izertlew hám onı joqarı ruwqıylıqtıń xızmetine qoyıw.

**Dissertatsiya jumısınıń teoriyalıq hám praktikalıq áhmiyeti.** Jumıstıń teoriyalıq áhmiyeti islam dininiń dúnyalıq din bolıp basqa dinlerdiń ústinlikleriniń oǵan qaratıwın sebep etip ashıw, yaǵnıy onıń adamzat sanasına tartımlıǵın dálillew, islam dininiń ádalatlı din ekenligin kórsetiw. Praktikalıq

---

<sup>2</sup> Bazarbaev J. , Dawletova Q. A`deptanıw. -No`kis, 1994 ; Bazarbaev J. Ruwxıylıǵ`ımız ma`seleleri. -No`kis, NMPÍ 2000; Bazarbaev J. A`dep filosofiyası. -No`kis, 2010

áhmiyeti joqarı mánawiyatlı úgit-násiyatlaw islerinde keńnen paydalanıw, solay etip adamlardıń sanasın tárbiyalaw.

**Dissertatsiya jumısının dúzilisi:** Kirisiw, úsh bap, jeti paragraf, juwmaqlaw hám paydalanǵan ádebiyatlardan turadı.

## **I-bap. Diniy hám dúnyalıq kóz-qaraslar**

### **1.1. Diniy mádeniyat hám onıń mánisi**

Dúnyada din hám diniy inanımlar, erteden-aq adam ruxıyatınıń quramında bolıp, adamzattıń ómiriniń mánisin ańlawına, insannıń tınısh hám birlikte jasawına, haqıyqatı izlewine, adalatlı hám insaplı bolıwına jol kórsetken ideya hám kóz-qaraslardıń diziminde bolǵan.

Sol dinler ishinde túrk xalıqlarınıń qálbinen tereń orın alıp, ómirdiń mánisin ańlawǵa, basqalardan ayırılıp, ózleriniń ósip ketkenligin kórsetiwge ılayıq bolǵan, ata-babaları dini Táńirge isenim biziń eramızdan úsh mın jıl burın payda bolsada, onıń sarqıtları házirgi dáwirge shekem túrk xalıqlarınıń sana-sezimindegi, úrp-ádetlerindegi, túsiniklerindegi táńirge iseniwinde jasap kiyatırǵanlıǵı belgili. Sonıń menen qatar, elimizde islam dininiń abroyınıń ósip baratırǵan házirgi jaǵdayında, ádebiy shıǵarmalarda bilip-bilmey onı islamǵa qosıp jiberip, Táńrini Alla taala menen pútkilley almasıwǵa urınıwshılıqta ushırasıp, muxaddes dinimizge nuqsan keltiriwshiliklerde kórinbekte.

Táńir taala túrk xalıqlarınıń kók aspandaǵa bir táńrige sıyınıwı haqqındaǵı din bolıp, ertedegi xunlardıń kók aspanǵa tabınıwı tiykarınan kelip shıǵıp, túrklerdiń rawajlanıwı menen, olda qalıplesip barıp, dúnyadaǵı basqa biraz dinlerdiń tiykarın hám tegin quraǵan.

Túrklerdiń Qıtayǵa baǵınǵan dáwirinde Qıtay dereklerinen tabılǵan Ishpara xannıń tómendegi sózleri ibratqa ılayıq. «Ulımdı sarayınıızǵa jiberip atırman. Ol Sizge hár jılı shıǵısı hasıl atlardı aparajaq. Men erte-kesh ámirińizge tayarman. Biraq kiyimlerimizdiń aldın ashıwǵa burınǵı kiyimlerimizdi sheshiwge, tilimizdi ózgertiwge hám siziń nızamlarınıızdı qabıl etiwge kelsek, biziń úrp-ádetimiz júdá erteden bolǵanı sebepli oǵan batılım barmaydı. Biziń milletimizdiń qálbi birdur» degen eken. Sonday-aq biziń xalqımızdıń ataqlı



dástanı «Alpamıs»ta Baysarı baydın qalmaqlarğa kóship kelgennen keyin Tayshaxańa barıp:

«Zakat deseń bereyin,  
Salǵırt deseń bereyin,  
Dinimdi buzba, xan aǵa,  
Jurtında dáwran súreyin» degen talabına júdá uqsas.

Türklerde óz jurtına sadıq bolıw, watan táǵdiri hám oǵan muhabbat júdá joqarı hám basqa xalıqlarğa úlgi bolǵan. Eski türk dinine baylanıslı «Türk táńrisi» türk milletiniń qorǵawshısı bolıwı menen birge türk jurtları, ásirese tawlarınıń bulaq suwları, ata-babalardıń mazarları hám yadı muqaddes bolıp, ruwxlandırıw xızmetin atqarǵan. Olardı Xun húkimetiniń húkimdari Meteniń «Topıraq - millettiń tamırıdur, onı qalay bereyin» degen sózi watan táǵdirin türklerdiń erteden-aq ardaqlaǵanlıǵın kórsetedi.

«Avesto» «ómirge jol kórsetkish» dep atalǵan miyras, bunnan derlik ush mın jıl burın biziń úlkemizde payda bolǵan mádeniyattıń, ruwxıylıqtıń tiykarında duńyada birinshi ret jaqsılıq hám jamanlıqtı, miyrimlilik penen jawızlıqtıń, bilimlik penen nadanlıqtıń adamzat rawajında áhmiyetin kórsetip bergen sharapatlı kitap.

Biziń ata-babalarımızdıń danalıǵınan, aqıl-uqıbınan, ásirlik tájiriyesinen dórep, on eki mın baspaq terisine altın siya menen jazılǵan bul otiz eki kitap olardıń ádep-ikramlılıǵınıń joqarı dárejesi, ruwxıy kúshiniń bekkemliginiń kórsetkishi. Álbette, bul tariyxıy miyras, altın ǵáziyne, júdá uzaq jollardan, qıyın sınawlardan, awır qısıwmetlerden ótip, biziń kúnlerimizge jetip, ózligimizge qaytqan. Birinshi Prezident I.A.Karimovtıń kórsetkenindey, biziń elimizge «kim qılısh penen kirip kelse, sol birinshi ret usı teńi tayı joq kitaptı joq etiwge urıńǵan. Solay etip, xalıqtı onıń tariyxınan hám mádeniyatınan ayırıp, onıń erk-ıqrarın basıp taslaǵısı kelgen.

Nátiyjede, zorlıq, zaman qıyametleri, xalıqlardıń uzliksiz jawgershilikleri xalıq bilgen hám dóretken «Avesto» kitabınıń tilin «óli» tillerdiń qatarına aylandırǵan. Keshegi keńes dáwirinde de bizler zardushtiylik dininiń hám onıń muqaddes kitabınıń bizge qatnası joq ápiwayı bir otqa tabınıw ekenligin biliw menen sheklengen edik. Ol waqıtta «Avesto» sıyaqlı muqaddes kitaptıń dúnya júzlik áhmiyeti haqqında, biziń xalıqlarımızdıń bul kitaptıń payda bolıwındaǵı qatnası hám onnan tálim-tárbiya alǵanlıǵı haqqında oylawǵa da bolmas edi.

Gárezsizlik nátiyjesinde, bul muqaddes kitaptıń ózimizge qayıp, onıń Xorezmde 2700 jıllıǵın pútkil dúnya júzi jámiyetshiliginiń belgilewi, bugingi kúni onıń insanıyattın ruwxıy-mádeniy turmısınıń ajıralmas bólegi hám tárbiyanıń quralına aylanǵanlıǵı onı dóretiwshilerdiń áwladları bolǵan bizlerdi de sózsiz shadlandıradı.

Birinshi Prezident I.A.Karimovtıń «Bul dúnyada insanlar jasaydı eken, onda olar ózleriniń áyyemgi ata-babalarınıń táǵdiri menen, olardıń turmıs tárizi hám dastúri menen, olardıń sezimleri hám bastan keshirgenleri menen barhama qızıqsınatuǵın boladı, olar haqqında barınsha kóp biliwge umtıladı» degen danalıq sózin bassılıqqa alıp, «Avesto» kitabınıń «teńi tayı joq ayırıqsha bahaǵa iye maǵlıwmatlar deregi» ekenligin este tutıp, ondaǵı biziń xalqımızǵa tiyisli máselelerge názer awdarıp, onıń sawlatına oraylıq Aziyanıń basqa xalıqları menen bir qatarda bizlerdińde sherik ekenligimiz haqqında oy-pikirdiń áhmiyeti ullı.

Dúnyada barlıq dinler dáslepki gezde mánis - mazmunına qaray bir din bolıp kelgen bolsa da, olardıń nızam qaǵıydalarında, ibatat etiw jollarında qayshılıqlar bolǵan. Alla taala islamdı kamalǵa jetkizip, onı pútkil adamzatqa bir sháriyat qılıp túsirdi. Sol sebepli dáslepki dinlerdegi sháriyatlar biykar qılındı. Basqa dindegilerdiń islamnıń túp mánisin tolıq, tereń úyrenip, iyelegeninen keyin, islam dini pútkil jer júzinde birden bir din bolıp qalıwı sózsiz delinedi ilahiyatta.

Islamda dinge kiriw ushın zorlaw, májbúrlew joq, tek oǵan shaqırıladı. Islam butqa sıyınıwdı qadaǵan etip, insanlarǵa insanlıqtı, ullılıqtı, tábiyiy erkinlikti qaytarıp beredi. Adamlar tek Allanıń aldında ǵana qul, basqalar aldında erkin, Alladan basqa hesh kimnen, hesh nárseden qorıqpawǵa, Alladan basqa hesh kimgе, hesh nársеге sıyınbawǵa shaqıradı.

Muhammed Payǵambar óz hádislerinde dindi ańsatlastırınıp yaqı qıyınlastırıp, insanlarǵa málel keltiretuǵın qılmań, islamdı úgit-násiyatlawda qattılıq kórsetpeń, úlgi kórsetiń, hesh kimniń kewline azar bermeń dep qayta-qayta talap etken, «Bul din júdá bekkem dindur, onda ortashalıq hám jumsaqlıq penen bara berińler», «Din násiyhatlardan ibaratdur», «Ibadattıń eń jaqsısı jeńilidur» dep tapsırǵan. Islamda adamlardıń bazıları kápir, shirk, murtad, munapıq, asıy dep tabılıp bılay xarakterleydi.

Kápirler iymannıń jeti tiykarınıń barlıǵın yaqı birewin inkar etkenler bolıp tabıladı. Olar úsh túrli boladı:

1. Qálbinde de, tilinde de óziniń kápirligin ashıq aytıwshı, jeti iyman tiykarın tán almawshılar, iymansızlar. Olar haqıyqıy kápirler.

2. Allanıń birligin, Muhammed alayhissalamnıń onıń payǵambarı ekenligin jaqsı bile tura, arzımaǵan sebeplerdi kórsetip, qaysarlıq qılıp, iyman keltirmegenler.

3. Húkimiy kúpir, yaǵnıy haqıyqıy bolmaǵan kúshlerdi aytıw. Bazı bir sháriyatqa qılap islerdi islep qoyıw yaqı kúpir sózlerdi bilip-bilmey aytıw sebepli kúpirlik etiw. Olardı kápirler dep aytıp bolmaydı. Bundaylar ushırap qalsa, olardı táwbege keliwge shaqıradı.

4. Shirk - (sherik sózi menen túbirles) Alla birligin tán almaǵan, onıń sherigi bar dep bilgen Adam oǵan shirk keltirgen boladı. Bul Allataala keshirmeytuǵın eń awır gúna bolıp tabıladı. Bunday adamlardı múshrik yaǵnıy Alladan basqaǵa sıyınıwshılar dep ataydı.

5. Murtađ - óz dininen waz keshiwshi adamlar

6. Munapıq - dilinde iymanı joq, lekin janın da, malın da saqlap qalıw ushın satqınlıq, qıyanet ushın yaqi basqa bir ózine málım maqsetler ushın, musulmanlar qatarına qosılǵan, tilinde iymandı aytıp, dilindegi kúpirin jasırıp júriwshi eki júzliler.

7. Asıy - (gúnakar) kewlinde de, tilinde de iymanı bar, biraq din hám sháriyatqa qarsı háreket islegen adam.

Din haqqında pikir júriter ekenbiz, dáslep, din negizinde málım bir dúnyaqaras jatısın, esletip ótkenimiz maqul. Diniy kóz-qaras jalǵız bir kóz-qaras bolmay, onda dáslep mifologiyalıq kóz-qaras húkım súrgen. Jámiyettiń tábiyiy rawajlanıwı nátiyjesinde adamlar dúnyanı tereńirek túsiniپ barıp onı basqasha ańlap baslaǵanlıqtan tábiyat hám jámiyetten insannıń ıqtıyarınan sırtta bar nızamlardı seze baslaǵanнан keyin, mifologiyalıq kóz-qaras kisilik jámiyetiniń talaplarına juwap bermey qoydı. Adamlardaǵı mifologiyalıq kóz-qaras áste-aqırın diniy kóz-qaras penen almasıп, onıń menen izbe-iz hám oǵan muqabil tárizde filosofiyalıq, soń tassawıflıq hám XIX ásirge kelip ilimiy kóz-qaraslar qalıplesti.

Adamdı basqa janzatlardan ayırıp turatuǵın qásiyetler bir-qansha. Bunday parıqlardan biri insanda óz kóz-qarasınıń bolıwı. Haywanda bunday qásiyet qalıplespen. Sebebi, ol ózin tábiyat quramında, onıń ajıralmas bólegi sıpatınd sezedi. Sonıń ushın da olar tábiyiy sharayatta maslasadı. Haywanlar organiziminde, tábiyat talabınan kelip shıǵıp, deneni ózgertiwge baǵdarlanǵan arnawlı nárseler bar. Bizde ol nárese joq.

Insannıń bir maqsetke baǵdarlanǵan háreketleri onda tábiyattqa sırttan qaraw tuyǵısın payda etedi. Sonda insan tábiyattıń bir bólegi bolıp turup, onnan ajıralıп basladı. Ol ózin tábiyattan ayıra sezip, tábiyat sırların hám bul dúnyadaǵı hám keyingi ómiri haqqında pikir júrgize basladı. Nátiyjede onda málım bir kóz-qaras payda boldı. Kóz-qaras degende – adamnıń ob`ektiv

bolmısqı, yaǵnıy dúnyaǵa hám insannıń ondaqı ornına, adamlardıń óz átirapındaǵı haqıyqatlıqlarǵa hám ózine bolǵan múnásibetleriniń ulıwma qarasları túsiniledi.

Dúnyaǵa kóz-qaras adamnıń jası, turmıslıq tájiriybesi, bilimi hám mentalitetine baylanıslı. Kóz-qaras insannıń ózin hám dúnyanı ańlawı. Dáslep adam dúnyanı sezedi, keyin haqıyqatlıq haqqında toplaǵan bilimleri tiykarında shaxsıy dúnyaqarası payda boladı. Bul dúnyanı ańlaw delinedi. Adamnıń dúnyanı ańlawı arqalı onıń ózin ańlawı da qalıplesip baradı. Solay etip dúnya haqqındaǵı barlıq bilimler joqarı dárejede ulıwmalasıp, anıq bir kóz-qaras qalıpleseı. Kóz-qaras insaniyattıń tariyxıy rawajlanıwında jetilisip baradı.

**Mifologiyalıq** yaqı ápsanalarǵa tayanıwshı kóz-qaras. Ol jámiyet rawajlanıwınıń jabayılıq dáwirine tuwrı kelip, sol dáwir adamları tábiyattı baqlap, ózin tábiyat penen uyǵın halda túsingen. Bul kóz-qaras dúnyanı ańlaw emes, seziwge tiykarlangan bolıp, real haqıyqatlıq haqqındaǵı bilimler toplamı sistemasına salınǵan bir dáwirde payda bolǵan. Bolmıs insan oylawında ápsanalar sıpatında áyyemgi dáwir adamları ushın tán bolǵan kóz-qaras. Olar haqıyqatlıqtı túrli jalǵan obrazlar tárizinde tanıǵan. Tábiyattaǵı jansız nárselerdi janlandırıp, ot, suw, hawa tábiyat elementleri hám hádiyselerdi de málim bir janlı obrazlar, dep esaplaǵan hám olarǵa sıyıǵan.

Jaqsılıq hám jamanlıq ortasındaǵı gúreste jaqsılıqtıń mudamı ústin keliwi mifologiyalıq kóz-qarastıń gumanistlik mazmunınan derek beredi. Ózbek xalqı civilizaciyasında jaratılǵan ráwiyat, ápsana hám basqa janrlardaǵı awızeki dóretiwshilik úlgeri milletimiz tariyxında qanday mánawiyatqa iye bolǵanın kórsetip turadı.

Mifologiyalıq dúnyaǵa kóz-qaras áyyemgi zaman adamlarınıń ózlerine múnásip turmıs tárizin jaratıw ıqtıyajlarınan kelip shıqqan. Jaqsılıq hám haqıyqat ushın gúres ideyalarınıń kórinisi bolǵan ápsana hám ráwiyatlarda

milletniń málim bir ruwxıy jaǵdayı, keleshekke isenim, watanǵa muhabbatı, insanıy kámillikke umtılwı kórkem qurallar, ápsanawiy qahramanlar tımsalında kórsetilgeni.

Málim bir kóz-qaraslar quramında diniy-ilahiy qaraslar ózine tán áhmiyetke iye. Olar insanniń Allaǵa bolǵan isenimi menen baylanıslı bolıp, payda bolıwı basqa kóz-qaraslar sıyaqlı, málim bir tiykarǵa iye.

Mifologiyalıq kóz-qaras ápsanawiy kúshlerdi tán alsa, diniy kóz-qaras ilahiy qúdiretlerge iseniw menen baylanıslı. Sonlıqtan da bul kóz-qaras insan qálbindegi tómendegi jaǵdaylardı belgileydi:

- emocional-ruwxıy jaǵdaylar;
- iyman-isenim;
- iyman-isenimniń is-háreketlerde kórinis.

Bular diniy kóz-qarastıń tiykarǵı principlerin de qurayda.

Diniy kóz-qaras hár bir dáwirde málim bir sociallıq wazıypalardı atqarıp kelgen. Din sonday-aq islam dini mın jıllar dawamıda bar bolǵan, ol insan tábiyatında tereń orın iyelegen, onıń ózine tán bir qansha wazıypalardı atqarǵanınan derek beredi. Eń dáslep, jámiyet, topar, jeke shaxs mánawiy turmısıniń bir tarawı bolǵan din, ulıwmainsanıy ádep-ikramlıq normaların ózine sińdirip alǵan, hámme ushın májbúriy minez-qulıq qaǵıydalarına aylandırǵan<sup>3</sup>.

**Diniy inanım.** Bul kóz-qaras tábiyattı seziw emes, bálki onı túsiniwler járdeminde ańlap jetiwi menen mifologiyalıq kóz-qarastan parıqlanadı. Olar tótemizm, animizm, fetishizm, magiya sırlarınıń tıp negizin túsiniw jetpey, álemdegi hádiyselerdiń sebeplerin ilahiy, ǵayrı tábiyiy kúsh penen baylanıslı túsindiredi. Diniy inanım mifologiyalıq kóz-qarastan bir paǵana joqarıdaǵı kóz-qaras bolıp, onda álemde ekige bólip túsindiriw jatadı. Birinshisi – insan aqlı jetpeytuǵın Haqıyqat, Jaratıwshı kúsh, Xuday hám oǵan qaraslı nárseler.

---

<sup>3</sup> Ислом Каримов. Буюк келажак сари. - Т.: «Язбекистон», 1998, 441-бет.

Ekinshisi – jaratılǵan dúnya – Aspan, Ay, Quyash hám Jerdegi barlıq maqluqatlar.

Diniy principiardıń tiykarınan biri Jer hám jerdegi nárselerdi biliw menen shegaralanıp, Táńri húkimindegi nárseler sırn biliwge umılmay, ózin onıń húkimine boysındırıw.

Dúnyanıń diniy kórinisin túsiniwde úsh úlken jáhán dinleri bar. Bularǵa Budda dini – buddaviylik, Isa-Masix dini – xristianlıq hám Islam dini-musılmanlıq kiredi.

**Buddaviylik.** Ápsanalarda buddizmniń payda bolıwı dúnyaǵa «Nurlanǵan Budda» atı menen belgili Siddxartxa Gautama SHakyamuni ómiri menen baylanıslı. Shakya qáwiminen bolǵan knyazdıń balası Gautama mil. al. VI ásirde dúnyaǵa keldi.

Buddizm - bul ómirdiń shıǵırday aylanıwı, úziliksiz qayta tuwılıwlar cikli haqqındaǵı táliymat. Insannıń jaqsı hám jaman is-háreketleriniń jıyındısı onıń qanday bolıp qayta tuwılıwın belgilep beredi. İnsan qanshelli saxawatlı ómir súrip, sawap islerdi kóp islep ótken bolsa, onıń keyingi táǵdiri sonshelli baxıtlıraq boladı,

Bul din, pútkil bolmıs bir túrden ekinshisine ótip turatuǵın sheksiz aylanıw procesine boysınadı, degen ideya tiykarına qurılǵan. Bul insan ushın bir azaptan basqasına, bir ólimnen basqa ólimge almasıp turıwdan ibarat, dep ayıladı.

Budda tálimatı boyınsha Xudayǵa sıyınıwshı álemi de, insan álemi de máńgilik emes, olar ózgeredi. Duńyada tek ǵana háreket bar. Har bir zat hám qubılıslar tınbay hárekette. Dúnyadaǵı barlıq nárselerdiń negizinde joq bolıw jatadı, deydi buddaviylikler. Onda sebepke qattı isenedi. Bolıp ótken waqıyalar usı zaman nárselerdi belgileydi. Buddaviylikte pútkil Álemdi sebep hám aqıbetlerdiń óz-ara almasıw digershigi dep túsingen. Bul digershiktiń bası da, aqırı da bolmay, onıń jaratıwshısı da joq delingen. Bul printsipten buddaviy

dinindegilerdiń bul ótkinshi dúnyaǵa biypárwalıǵı kelip shıǵadı. Olar ushın hesh nárseniń qádiri joq.

Dúnya azaplarınan qutılıw jolın buddaviyler «nirvana» da dep bileli. «Nirvana» jaǵday bolıp, sózliktegi mazmunı «tınıshlıq» mánisin bildiredi. Adam nirvana jaǵdayına nápsin tıyıw jolı menen kiriwi múmkin, delingen. Adamnıń eń jetik baxtı nirvanada dep túsingen.

Bul principlerden kelip shıǵıp buddaviylik dininiń barlıq nızam-qaǵıydıları hám ádetleri jaratılǵan.

**Xristianlıq.** Bul múqaddes kitaplar esaplangan Zabur hám Injildi óz ishine alıp, transtsendent, yaǵnıy tájiriye arqalı bilip bolmaytuǵın tek aqıl menen ańlaw múmkin bolǵan qubilis hám hádiyseler ideyasına tiykarlangan táliymat. Jeke qudaylıqtıń ayqın kórinisi.

Xristianlıq diniy taliymatınıń mazmunında - Quday muqaddes úshlikte (troitsa) kórinedi. Yaǵnıy quday úsh obrazda biraq jeke birew. Bul degeni quday-Ata, quday-Bala, quday-Muqaddes ruwxтан ibarat. Biraq bul úsh obrazlı qudaylar kelip shıǵıw menen bir-birinen ajralıp turadı. Máselen, quday-Ata tuwılıw jolı menen payda bolǵan. Quday emes, onı hesh kim jaratqan emes. Quday – Muqaddes Ruwx bolsa quday Atadan payda bolǵan. Quday-bala (Iisus) qutqarıwshı messiya yaǵnıy quday jaratqan wákil. Ol káramatlı qutqarıwshı. Xristianlıqtıń tiykarshısı Isa óltirilgennen keyin aspanǵa kóterilip ketken, ol keleshekte tiriler hám óliler ústinen húkim shıǵarıw ushın aqıret kuni qaytıp keledi. Isa hám káramatlı hám insanıy tábiyatqa iye. Bibi Mar`yam qudaydıń anası, ol qızlıq belgisin saqlaǵan túrde júkli boladı hám Isanı dúnyaǵa keltirgen.

Xristianlıqta quday Isa Masix insan kórinisinde jerge túsip, adamlar gúnaların juwıw maqsetinde azap tartıp, óledi.

Isenim – xristianlıq táliymatınıń tiykaǵı aqıydalarınan biri bolıp esaplanadı.



Xristianlıq táliymatınıń eki oraylıq aqiydası Qudaydıń úsh kórinisi hám Qudaydıń bir jámlesiwine baǵışlangan. Birinshi aqidaǵa kóre, Qudayın júzleriniń, yaǵnıy Ata (baslanǵısh tiykar), Bala yaki Logos (mazmun hám forma beriwshi princip) hám Muqaddes Ruwx (janlandırıwshı princip), múnásibetinen ibarat. Bala Atadan “tuwıladı”, Muqaddes Ruwx Atadan “kelip shıǵadı” (“taraladı”). Bunda “tuwılıw» hám “kelip shıǵıw” (“taralıw”) da waqıttıń áhmiyeti joq, sebebi xristianlıqtaǵı Qudaydıń úsh kórinisi de bar bolǵan, yaǵnıy olar máńgi hám qádir-qımbatı teń.

Álemdi jaratqan Quday hár bir jaratılǵannıń wazıypa hám táǵdirin aldınnan ózi bilip belgilegen. Onı ózgartip, oǵan narazılıq bildirip te bolmaydı. Onı isenim menen qabıllaw lazımlıǵı úyretiledi. Bolmasa Qudayǵa qarsı shıqqan esaplanadı. Hár bir nárseni jaratıwda ideya birlemshi wazıpanı atqarıp, qılatuǵın isleri hám bárshe qásiyetleri aldınnan sóz sıpatında Qudayda payda bolǵan, deydi.

Aspanlar adamlardıń watanı esaplanadı, jer onıń quwılǵan jayı, deydi. Adam ólgennen keyin haqıyqıy ómirge eriskenligi ushın, bul dúnya onıń mazarı. Jan deneden shıqqanınan keyin erkinlikke shıǵadı, dene onıń qamaǵı. Sonıń ushın jerdegi ómir ǵázepke iye deydi.

Xristian dininiń tiykarshısı Isa-Masix bul dúnyada hesh qanday kózge kórinetuǵın jetiskenlikke erispey, azapta dúnyadan ótti. Onıń mártlershe ólimi tiykarǵı jeńisi. Xristianlıqta, «kózge kóriniwshi jeńis qanshelli az bolsa, kórinbeytuǵını sonshelli kóp boladı», - deydi. Isanıń ólim ústinen jeńisi adamzat gúnasın juwıp, oǵan eriskenlerge máńgi ómir baǵıshlaydı, deydi xristian dininde.

Xristianlıqta Quday adamdı ózine uqsatıp, oǵan óziniń sıpatları menen jaratqan. Biraq Adam ata jánnette dáslepki gúnanı islegenini ushın, insan

tábiyatına zıyan jetip, onı ólimge gırıptar etken. Bul jaǵdaydı aqlaw ushın Qudaydıń ulı Isanıń qurban bolıwı kerek bolǵan, dep tastıyıqlaydı.

Islam jeke Quday transcendentaldı tán aladı. Quday álem hám adamdı jaratıp, máńgilik arqalı insańǵa dúnya nematları menen óziniń táǵdirine iye bolıwdı tapsırǵan.

Islamda Muhammad (s.a.w) kóp qatarı insan bolıp, basqalardan Alla menen adamlar arasında xabarshı payǵambarlıǵı menen ajıralıp turıwı ayılǵan. Islamdaǵı jeke qudaylıq xristianlıqtaǵı qarama-qarsı pikirlerden jıraǵ bolıp, sap jeke qudaylıq násiyatlanadı.

Jer júzindegi barlıq maqluqlar, sonday-aq hárbir adamnıń háreketleri Quday tárepinen burınnan belgilep berilgen, delingen islamnıń xanafiya masxabında. Biraq sonıń menen birge insańǵa háreket erkinligi, yaǵnıy táǵdir menen bir qatarda tádbir de berilgen. Adamnıń islegen ámelleri nátiyjesi sıpatında, táǵdirdi jaqsı yaqı jaman tárepke ózǵertse boladı, delingen islamda.

Islam dininde shaxs hám jámiyet qatnası, biziń pikirimizshe, ádalatlı tárizde sheshilgen. Hárbir insannıń erki hám huqıqı nızamlar menen kepillengen. Eń áhmiyetlisi, bul dinde teńlik, biradarlıq antı bar. Ádalat, insan mápi degen ideya, maqset islam fiqhi (huqıq) shariat nızamlarınan bekkem orın alǵan. Adam bilimli bolmas eken, islamnıń áhmiyeti, ádalatınan xabardar bolmaydı hám nátiyjede natuwrı juwmaq shıǵarıwı múmkin.

Endi Táńri ózi ne? – degen sorawdı sheshiwge ótemiz. Sebebi, Qudaydı tanımay, onı bilmey turıp, oǵan iseniw, oǵan ıqlas qoyıw múmkin emes. Sonıń menen birge Qudayǵa isenbegen oǵan shın kewilden ıqlas qoyıp, onı súymegen adamnıń iymanı gúmanda. Sonıń ushın adam ózinde haqıyqıy iman payda etip, onı shın kewilden súyiwi hám oǵan umtılwı, oǵan táwekel etiwı lazım. Solay eken, dáslep Qudaydı tanıw hám biliw kerek boladı.

Allanı tanımay, onı aqıl, dene hám ruwx arqalı sezbey turıp, Allağa isenemen hám onı súyemen dew, jaqsı niyet qılıwdan ózge hal emes. Allağa isenemen hám onı súyemen, oğan súyenip, oğan táwekel qılaman deytuǵınlar sonı árman etedi. Qudaydı tanımay, oğan isenip te, súyip te bolmaydı. Sebebi, aqıllı insan kórmegen yaki qálbi menen sezbege nársege isenbeydi.

Barlıq dúnyalıq dinlerdiń tiykarǵı derekleri menen tanısıp shıqqanda, olarda Allanı kórip bolmaydı, ol kórinbes, ol jalǵız, ol tuwılmaǵan, ol tuwmaydı, ol bir waqıttıń ózinde hámme jerde bar, ol uyıqlamaydı, ol mudam sergek, ol pútkil bolmıstı payda etken zat dep tastıyqlaydı.

Dinde «sawap» hám «gúna» degen túsiniklerde bar. Diniy mazmundaǵı sawap – qudaydıń márhamatına ılayıq is hám sonday is ushın qudaydıń márhamatı. Sawap islam dininiń ádep-ikramlıq kategoriyalarınan biri bolıp, adamnıń jarıq dúnya hám aqırette erisetuǵın joqarı dárejeleri, ráhátte baxıtlı ómir keshiriw onıń tapqan sawap isleri menen baylanıslı.

Diniy túsiniklerdiń jáne bir túri «jánnet» hám «dozaq». Jánnet – adamnıń bul dúnyada islegen jaqsı ámelleri, sawap isleri islegen gúna islerinen kóp, yaǵnıy jámi sawap isleri jaman islerinen artıq bolǵanınıń aqırette máńgi ráhátte jasaytuǵın jeri. Dozaq onıń kerisi, bul dúnyada islegen jaman isleri jaqsılarınan artıp ketkenlerge aqırette otta kúydirilip azap beriletuǵın jer. Bul – jánnet hám dozaqtıń diniy analizi. Aziziddin Nasafiydiń ibarası boyınsha, bul – shariat ahliniń, ramziy túsinikler. Haqıyqatta jánnet hám dozaq ne? Onı qalay túsinse boladı? Bul sorawǵa filosoflardıń juwabı: adam ómiri dawamında kóp jaqsı ámeller islep, bilim toplap, gúna islerden ózin shette alıp júirse, onıń óz shańaraǵı, miynet jámaáti hám el ishinde húrmeti bálent bolıp, abırayı joqarı boladı. Jámiyet ishinde abırayǵı iye adam baxıt-saadat iyesi bolıp bul dúnyada da, aqırette de jánnetiydur. Gúnası az, sawabı kóp adamnıń ruwxı tınısh bolıp,

átiraptaǵı sotsiallıq ortalıqqa jaqsı tásir ótkeredi. Onday adamǵa kesellik te jabıspaydı.

Oǵan kerisinshe, gúna isler islep, birewlerdiń qálbine azar berip, ótirik sóylep, urlıq islegen adam bul dúnyada da ruwxı tınısh bolmay ezilip júredi. Sonıń nátiyjesinde onday adamda túrli kesellikler payda boladı. Óliminen aldın gúnaların ańlap jetip, olardı aqlawǵa imkanı bolmay, hújdan azabına da túsedi. Ólgennen keyin bolsa onıń ruwxı mudam azapta qaladı. Bul bolsa dozaqıydu. Gúna isler islesesliktiń jalǵız jolı taqıwadarlıq. Taqıwa, ilahiy kitaplardaǵı buyırıqlardı orınlaw, yaǵnıy Avesto, Zabur, Tawrat, Injil, Quran ruxsat bergen islerdi islep, haram islerdi islemeslik. Sol náirse belgili, barlıq ilahiy kitaplardıń adamlar axlaǵına qoyatuǵın talabı tiykarınan birdey. Ózin taqıwada uslap turıw ushın adam mudam ibadatta bolıwı kerek. Ibadat, bazılardıń tar túsiniǵı boyınsha tek namaz oqıw, oraza tutıw emes. Ibadattıń eń joqarısı, abzalı, bul bilim iyelew, degen hádislerde.

## 1.2. Dúnyalıq mádeniyat ne?

Huqıqıy mámleket hám puqaralıq jámiyetin qurıw jolınan baratırǵan mámleketlerdiń dinge bolǵan qatnası neler menen belgilenedi, degen sorawlarǵa juwap beriwden aldın «dúnyawiylik» degen túsiniqlerdiń ozi neni ańlatatuǵının biliw lazım.

Dúnyawiylik diniy itixattıń sociallıq-mádeniy turmıs hám qalaberse, ulıwma milliy rawajlanıw áhmiyetin biykarlayma? Eger biykar etpese, dinniń turmıstaǵı rolın ol qanday túsinedi? Áne usı sorawlarǵa aydınlıq kiritsek ǵana gárezsiz Ózbekstanda dúnyalıq jámiyet qurıw jolında ámelge asırılıp atırǵan háreketlerdiń, sonday-aq siyasat, din hám ideologiya ortasındaǵı baylanıstıń, qatnaslardıń tıp negizi anıq boladı. Pikirimizshe, rawajlanıwdıń dúnyalıq jolı burınǵı kommunistik ideologiya «qálipleri»ne túspeSLigi, yaǵnıy onıń daxriylik hámde diniylik emesligine baylanıslı. Bunnan dúnyawiylik eki qarama-qarsı yaǵnıy diniylik hám daxriyliktiń aralıǵında jaylasqan mánawiy-mádaniy jaǵday degen juwmaqqa keliw múmkin. Cebebi, ol diniylikti de, daxriylikti de biykarlamaydı, olardıń hár ekewinde ob’ektiv sociallıq hádiyse dep kórsetedi. Bunnan kelip shıǵatuǵın logikalıq juwmaq dúnyawiylik túsiniǵı plyuralizm, yaǵnıy húr pikirlilikke tiykarlanadı. Dúnyalıq rawajlanıw jolınan baratırǵan mámleketlerdegi dinge bolǵan múnasibet demokratiyalıq plyuralizm, zǵnıy húr pikirlilik principine tiykarlangan sebepli olarda din turmıstaǵı sociallıq-mádeniy hám mánawiy-ruwxıy ortalıqta rán-báreńlikti támiynlewshi túrli tariyxıy qádiriyatlar sistemasındaǵı teń huqıqlı buwın sıpatında qabıl etilgen. Dúnyanıń kópshilik mámleketlerinde, tiykarınan, rawajlangan mámleketler tájiriybesi sonı kórsetedi, din dúnyalıq mámleket dúzimi menen kelisiwi, ulıwma insaniy jetilisiwde onıń menen birge islesiw múmkin. Dinniń jámiyettegi ornı eń birinshi nawbette, onıń konstitutsiyada belgileniwi.

Ózbekstan Respublikası Konstitutsiyasında barlıq puqaralardıń hújdan erkinligi kepillengen.

Dúnyalıq ideyalar 1. Diniy kóz-qaraslardan parıq qılatuǵın belgili bir ideyalardı kórsetiw ushın qollanılátuǵın túsiniq. 2. Jámıyet hám insandı qayırılıq maqsetlerge qaray jeteleytuǵın salamat pikirler jıyındısı. Bul ideyalardıń mazmunı hám áhmiyetine qaray ulıwmainsanıy, ilimiy, filosofiyalıq sıyaqlı bir neshshe túrge bóliw múmkin.

Dúnyalıq ideyalar málim bir mámleket, xalıq hám jámıyet ıqtıyajları, maqsetleri, mápleriin ámelge asırıw printsiplin óz ishine alatuǵın dúnya mámleketleriniń rawajlanıw jolın belgilep alıwǵa baylanıslı shólkemlesedi. Ózbekstanda bul ideyalar tiykarında milliy hám ulıwmainsanıy qádiriyatlar demokratiya printsipleri h.t.b. turmıslıq haqıyqatlar tiykarında payda bolmaqta. Dúnyalıq ideyalar ádalat hám haqıyqat, erkinlik hám ǵárezsizlik ruwxınıń rawajlanıw jolındaǵı joqarı maqsetlerin kórsetip Watan gúlleniwi xalıq tınıshlıǵı, eldiń abatlıǵı ushın xızmet qılmaqta. Olar erkin oyılı, qaramlıqtan azat bolǵan bilimine hám kúshine isenip jasaytuǵın óziniń ǵárezsiz kóz-qarasına iye bolǵan adamlar bolıp esaplandı. Sonıń ushın házirgi waqıtta insanlardıń hám mámleketlerdiń turmısına kirip barmaqta. Demokratiya tiykarında qalıplesken sosiallıq bawrıkeńlik hám ádalat onıń quram bóleklerinen esaplanadı. Házirgi kúnde dúnyalıq ideyalar qayırılıq jolında pútkil jámıyet aǵzalarınıń birge islesiwın názerde tutadı. Tınıshlıq hám turaqlılıqtı támiyinlewdiń áhmiyetli shárti bolıp esaplanadı.

Islam dininde dúnyanı Alla taala jaratqan «Alla jeti qabat aspandı hám jeti qabat jerdi jaratıwshı» Quranı Kárim (65-12).

Al endi sol aspannıń jeti qabat ekenin payǵambarımız Muhammed (s.a.u) kórsetiwi boyınsha jer 10 mıń km qalıńlıqta hawa menen qorshap turıladı. Jerdiń tartım kúshinen atmosfera jerdiń dógereginde turadı. Atmosferada joqarılaǵan sayın hawa kemeyedi. Onnan keyin kosmoslıq keńislik penen tutasadı. Onda

hawa joq. Atmosferanı úsh aspan al onıń joqarısında tórt aspan bar ekenligi belgili. Olar Joqarıdan tómenge karap 7 Legantosfera, 6. Iosfera, 5. Ekzosfera, 4. Termosfera, 3. Mezsfera, 2. Strosfera1. 1.Troposfera bar ekenligi ilimde belgili.

Dúnyawiylik degenimiz insannıń ruwxıy ólshemi dúnyaǵa baylanıslı jasawdı ańlatadı. Hádisi sháriplerdegi «Sizlerdiń jaqsılarınıız dúnyanı dep aqretti, aqretti dep dúnyanı umıtpaǵanlarıńız» degen hikmetiniń mazmun-manası ańlap, dúnya hám aqret isin uyǵınlastırıw, dúnya aqret eginzarı, aqret ushın ámeliyat dáregi ekenligin túsiniw printsipi.

Dúnyawiylik darxıylıq emes. Birinshi Prezident I.Karimov tárepinen alǵa súrilgen bul ibara bul pániy hám baqıy dúnyanıń mánawiy hám ruwxıy tárepten uyǵınlıǵın táriypleydi.

Baxawatdin Naxshbandiydiń (Qolıń iste, qálbiń Allada bolsın) degen shaqırırǵı mine usı yaǵnıy dúnya hám aqret islerin báribir birge alıp barıw mánisinde tarqalǵan. Daxriylik bul, qudaydıń barlıǵına shek keltiriw inanbaslıq, dúnyawiylik bolsa Allaǵa iyman keltirgen halda, onı qálbte saqlap Jaratqan inam etken aqıl-parasattı, bilim hám tájiriybeni iske salıw. Xalıqtı razı qılamız. Sebebi xalıq razı bolsa quday razı boladı. Alisher Nawayıda «Biykarshıdan Quda biyzar», «Ata razı quda razı», «Sennen háreket, Qudadan bereket» degen ájayıp túsinikler bar. Sonlıqtan qayır-sadaqa menen kewil kóteri w tilenshilik penen shuǵıllanıw Qudaǵa da jaqpaytuǵın ádet. Naqshbandiydiń ibarası menen aytqanda «birewlerge júk bolıw». Shınında da haqıyqıy dindir itiqatlı kisi adamlardıń qájetin pitiriwshi, saqawatlı bolıwı kerek.

### **3. Olardıń uyǵınlıǵın demokratiyalıq tiykardan qayta qurıw**

Ózbekstan ǵárezsizlikke eriskennen keyin diniy tarawǵa xalqımızdıń milliy mánawiyatınıń ajıralmas bólegi sıpatında ayırıqsha itibar qaratıldı. 1992-jılı 2-iyul` kúni Joqarı Keńestiń X sessiyasında Birinshi Prezident I.A.Karimov tómendegi áhmiyetli pikirlerdi bayan etken: «Din adamzattı hesh qashan jaman jolǵa baslamaydı. Din bul dúnyanıń ótkinshi ekenin, aqıretti esletip turatuǵın, adam balasın sergek bolıwǵa, haram jollardan uzaq júriwge, jaqsı bolıwǵa, jaqsı is qaldırıwǵa baslaydı. Biz dinge bunnan keyinde barlıq qolaylıqtı jaratamız. Diniy dástúrlerge, bayramlarǵa, diniy tálim-tárbiyaǵa elimizde mudam ayırıqsha itibar beriledi». Usı kóz-qarastan Ózbekstanda mámleket hám din qatnasları tómendegi printsipler tiykarında alıp barılmaqta:

- dindarlardıń diniy tuyǵıların húrmet etiw;
- diniy isenimlerdi puxaralardıń yaki olar shólkemlerdiń jeke isis dep tán alıw;
- diniy kóz-qaraslarǵa ámele etiwshi puxaralardıń da, olarga ámel etpeytuǵın puqaralardıń da huqıqların teń kepillik etiw hám olardı qadaǵalawǵa jol qoymaslıq;
- ruwxıy tikleniw, ulıwmainsaniy ádep-ikramlıq qádiriyatlardı tiklewde, túrli diniy shólkemlerdiń imkaniyatlarınan paydalanıw ushın olar menen baylanısta bolıw jolların izelew zárúrligi;
- dinnen buzǵınshılıq maqsetlerinde paydalanıwǵa jol qoymaslıq;

Ǵárezsizlik jılları dinniń huqıqıy mámleket puxaralıq jámiyette tutqan ornı hám dárejesi anıq belgilenip, bul tarawda bekkem nızamshılıq párdiywalı jaratıldı. Máselen Ózbekstan Respublikası Konstitutsiyasında «diniy shólkemler hám birlespeler mámlekettin ajratılǵan hám nızam aldında teń», degen demokratiyalıq princip bekkemlep qoyılǵan. Puqaralar milleti, rassası hám



dinine qaramastan teń huqıqlı ekenligi belgilenip, olardıń hújdan erkinligi, úrp-ádetleri, milliy dástúrleri húrmet etiliwi kepillengen.

Bul konstitutsiyalıq qáğıyda 1998-jıl 1-may kúni qabıl etilgen jańa «Hújdan erkinligi hám diniy shólkemler haqqında» ǵı nızamınıń 5-stat`yasında óz kórinisin tapqan. Nızamda tariyxıy, mádeniy, sotsiallıq faktorlardı esapqa alǵan halda mámleket hám diniy shólkemler arındaǵı qatnaslar belgilengen. Onda Ózbekstan Respublikasında din mámlekettен ajratılǵan. Hesh bir dinge yaki diniy isenimge basqalarǵa qaraǵanda birde bir sheklew qoyılmaydı.

Mámleket túrli dinlerge iseniwshi hám olarǵa isenbeytuǵın puqaralar, hár qıylı isenimlerge tiyisli shólkemler ortasında óz-ara húrmet ornatiwǵa kómeklesedi, ekstremizm tiykarında diniy múnásibetlerdi keskinlestiriwge, túrli konfessiýalar arasında kelispewshiliklerge jol qoyılmaydı. Málim bir dinge iseniwshiler basqasına kirgiziwge qaratılǵan prozelitizm hám missionerlik islerin nızamlı ráwishte biykarlaydı.

Sekulyarizaciya principlerine tiykarlangan halda mámleket diniy shólkemler moynına onıń hesh qanday wazıypasın orınlawdı júklemeydi, olardıń nızam hújjetlerine qarama-qarsı bolmaǵan islerine aralaspaydı hám hesh qaysı diniy shólkemniń xızmetin yaki dahriylik úgitlerine baylanıslı islerdi qarjı menen támiynlemeydi. Óz náwbetinde diniy shólkemler hesh qanday mámleket wazıypaların orınlamaydı. Mámleket hákimiyatı hám basqarıwshı organlar wákillerine diniy sebep tiykarında tásir ótkeriwge jol qoyılmaydı. Jasırın diniy isler qadaǵan etiledi.

Ózbekstan respublikası nızamlar diniy áhmiyettegi siyasiy partiya hám jámaá hárezketi hám respublikada sırta dúzilgen diniy partiyalardıń filialları hám bólimlerin dúziw, terrorizm, narkobiznes hám jinayatqa kómeklesetuǵın, basqa ǵárezli maqsetlerdi ǵozlegen diniy shólkemler, aǵımlar sektalar hám basqalardıń islerin qadaǵan etedi. Sonday-aq dinnen mámleket hám jámiyetke

qarsı úgitlewler alıp barıwdan, dinler hám milletlerara qarsılıq oyatıw, sotsiallıq turaqlılıqtı joldan shıǵarıw, xalıq ortasında wahima oyatıw hám mámleket, jámiyet hám shaxsqa qarsı qaratılǵan basqa háreketlerde paydalanıwda hesh kanday jool qoyılmaydı.

Puqaralar ózleriniń diniy huqıq hám erkinliklerin ámelge asırıwda basqa shaxslardıń, mámleket hám jámiyettiń nızamlı mápleri, huqıqları hám erkinlikleri zıyan jetkizbesligi bultarawdaǵı nızamshılıqtıń áhmiyetli printsiپی sanaladı.

Diniy shólkemler hám mámleket ortasındaǵı katnaslardı muwapiqlastırıw Ministrler Keńesi janındaǵı Din isleri boyınsha komitet tárepinen ámelge asırıladı.

2014-jıl 1-oktyabr, Respublikada 16 konfessiyaǵa tiyisli 2223 diniy shólkem, máselen Ózbekstan musulmanlar idarası, Qaraqalpaqstan musulmanları qazıyatı, Ózbekstan musulmanları idarasınıń walayatlar hám Tashkent qalası wákillikleri, Tashkent islam institutı 9 medrese 2037 meshit, rus pravoslav shirkewi, Tashkent hám Ózbekstan eparxiyası, pravoslav seminariyası, Rim katolik orayı, Evangel` xristian baptisler shirkewleri shólkemi, Toliq injil xristianlar shirkewleri orayı, protestant seminariyası, Bibliya jámaáti 151 xristian shirkewi, 8 yaxudiy, 6 bahoıy jámaási, 1 Krishna jámiyeti hám 1 Budda ibadatxanası is alıp barmaqta. 130 dan zıyat milletke tiyisli xalıqtıń 94 % ten zıyatı islam, 3,5 % ke jaqını provaslav dini, qalǵanların basqa konfensiya wákilleri quraydı.

Házirgi kúnde diniy tálim tarawında Tashkent islam insitutı 9 orta arnıwlı islam bilim ornı, sonday-aq pravoslav hám protestant seminariyaları is alıp barmaqta. Gárezsizlik jılları Ózbekstan húkimeti hújdan erkinligin támiynlew, dindarlarǵa qolay sharayat jaratıw, diniy qádiriyatlardı tiklew hám abaylap-asırıawǵa qaratılǵan kóplep húkimet qararları qabıl etilip turmısta qollanbaqta.

Ramazan hám Qurban hayıt bayramları ulıwma xalıqlıqbayram sıpatında keń belgilenbekte.

Ćárezsizlik jıllarında júzlep shirkew, sinogaga hám ibadat úyleri, Tashkent, Samarqand, Nawayıdaǵı pravoslav ibataxanaları, Tashken qalasındaǵı Kotolik kostyoli, Samarqandtaǵı Arman-apostoli shirkewi, Tashkenttegi Budda ibadatxanası qayta tiklendi. Házireti imam, Imam Buxariy, Bahawiddin Naxshband, Hákim Termiziy, Imam Matrudiy, Shoxizinda, Qasım shayıx, Zángi ata sıyaqlı áyyemgi estelikler abat etildi.

Ćárezsizlik dáwirinde Quranı kárim, hádisler toplamı, Bibliya quramındaǵı Jańa ahd hám áyyemgi ahdtıń bazı bólimleri máselen «Sulayman hikmetleri», «Rut, Ester hám Yunus payǵambarlar tariyxı» ózbek tiline awdarıldı hám baspadan shıqtı. Ózbekstan kózi ázziler ushın arawlı brayl jazıwında Qurandı baspadan shıǵarǵan úshinshi mámleket esaplanadı.

1999-jılı Tashken islam universiteti ashıldı. Bul jerde talabalarǵa dúnyalıq hám diniy pánlerden keń kólemli tálim beriledi. Universitete «Milliy ideya, ruwxıylıq tiykarları hám huqıq tálimi», «Tariyx (Islam tariyxı hám derektanıwı)», «Dintanıw», «Psixologiya (Din sotsiopsixologiyası)», «Jáhán ekonomikası hám xalıqaralıq ekonomikalıq qatnaslar», «Informatika hám axborot texnologiyaları» sıyaqlı baǵdarlarda bakalavr qánigeleri, «Islamtanıw», «Dintanıw», «Shet mámleketler ekonomikası hám mámlekettanıw», «Axborot hám multimediya texnologiyaları» baǵdarlarında bolsa magistrılar tayarlanbaqta. Ózbekstan respublikası Ministrler Keńesiniń 2003-jılı 22-avgustta qabıl etilgen «Din tarawındaǵı ruwxıy-aǵartıwshılıq islerin jánede jetilistiriwde sotsiallıq kómek beriw haqqında» ǵı 364-qararı qabıl etilip, onda:

Ózbekstan musulmanları idarası qasındaǵı islam oqıw orınları pitkeriwshilerine beriletuǵın diplomlar mámleket tálim hújjeti sıpatında beriledi:

Respublikadagi mádeniy miyras ob`ektlari sıpatında bir qatar zıyarat orınları Ózbekstan musulmanları qaramına berildi:

Diniy shólkemlerden kommunal xızmet ushın alınatuǵın tólemler fizikalıq shaxslardan alınatuǵın muǵdarda belgilep qoyıldı.

Bul jeńillikler islam oqıw orınlarınıń pitkeriwshileri qálegen oqıw ornında oqıwın dawam ettiriw, kommunal tólemlerde jaratılǵan qolaylıqlar sebepli qaladıǵın payda hám zıyarat orınlarınan keletuǵın sadaqa, mablaqqa meshit hám medreselerdiń materiallıq-texnikalıq bazasın bekkemlew ushın úlken imkaniyat jarattı.

Házirgi zaman civilizaciyasınıń aldınǵı qatarında baratırǵan ellerdiń derlik barlıǵı dúnyalıq mámleketler bolıp tabıladı. Dúnyalıq mámleketten din ajratılǵan, mámlekettin ishki hám sırtqı siyasatına aralaspaytuǵın, mámleket óz funkciyalarınıń hesh qaysısına diniy shólkemlerge júklemeydi, mámleket diniy shólkemniń kúndelikli islerine aralaspaytuǵın mámleket. Dúnyalıq mámlekette puxaralarga hújdan erkinligi beriledi, onda barlıq puxaralar qaysı dinge iseniwine qaramastan nızam aldında teń boladı, dinge iseniwshiler de hám isenbewshilerde birdey huqıqqa iye boladı. Dúnyalıq mámlekette hesh bir dinge artıqmashılıq berilmeydi, barlıq dinlerdiń nızam aldında teńligi real ámelge asırıladı.

Dúnyalıq mámlekette din mámleketten ajratılǵanı menen ol jámiyetten ajratılıwı múmkin emes. Usı jaǵdaydan kelip shıǵa otırıp, dinniń jámiyetlik, ruwxıy-tárbiyalıq roli tán alınadı.

Ózbekstan Respublikası islamıy mámleket emes, al demokratiyalıq, puxaralıq, huqıqıy jámiyet qurıp atırǵan dúnyalıq mámleket. Ózbekstan Respublikası Konstitutciyasında dúnyalıq mámleketke tán bolǵan principler hám normalar óz sáwleleniwin tapqan. Ózbekstan Respublikası Konstitutciyasında «dúnyalıq mámleket» degen termin joq bolsa da, bir qansha stat`yalarda onıń tolıq mánisi berilgen. Máselen, 61-stat`yada «diniy shólkemler

hám birlespeler mámlekettin ajratılǵan... mámleket diniy birlespelerdiń islerine aralaspaydı» delingen. Al, 57-stat`yada «diniy ruwxtaǵı siyasiy partiyalardıń hámde jámiyetlik birlespelerdiń dúziliwi hám háreketi qadaǵan etiledi». Ózbekstan Respublikası Konstituciyasınıń 12-stat`yasında «hesh bir ideologiyanıń mámleketlik ideologiya sıpatında ornawı múmkin emes» dep kórsetilgen.

Mámleket dinge iseniwshi puxaralardıń diniy isenimi hám huqıqların qanshelli húrmet etse, dinge iseniwshiler de mámleket normların hám siyasatın sonshelli húrmet-izzet qılıwları shárt. Sonda ǵana, hesh kimnin kewli qalmaydı» (5-74).

Ózbekstan Respublikası Konstituciyasınıń 18,31,57,61-stat`yalarında insanlar ushın basqa erk hám huqıqlar menen birge hújdan erkinligi, qálegen dinge iseniw yamasa hesh qaysına isenbew huqıqına kepillik berilgen. Mámleketimiz din hem hújdan erkinligine úlken áhmiyet bere otırıp, xalıqtıń ruwxıylıǵına say keletuǵın iyman-isenim, insap, turaqlılıq, miyrim-shápáát, ar-namıs, xadallıq, rasǵóylik, ádep-ikramlılıq sıyaqlı pazıyetlerdi rawajlandırıw hám bekkemlewdi tiykrǵı wazıypa etip belgiledi. Hújdan erkinligi haqqında tiykarınan arnawlı 31-stat`yasında «hújdan erkinligi hámme ushın kepilllestiriledi, hár bir adam hár qanday dinge iseniwge yamasa hesh qaysına isenbewge haqlı. Diniy kóz-qaraslardı májbúriy túrde tartıwǵa jol qoyılmaydı»,—dep ayrıqsha atap kórsetilgen.

Duńyalıq rawajlanıw jolın tańlaǵan Ózbekstanda hújdan erkinligi «Hújdan erkinligi hem diniy shólkemler haqqında»ǵı Nızamda berilgen. Hújdan erkinligi jámiyetlik-filosofiyalıq túsinik bolıp, ol hár kimniń óz isenimi, bilimi boyınsha oylaw hám jasaw imkaniyatı boladı. Siyasiy jaqtan hújdan erkinligi demokratiyanıń kórinislerinen biri, yuridikalq tárepten alǵanda shaxstıń jeke huqıqları erkinlikleriniń kórinisi boladı.

Nızam 1991-jılı 14-iyunda qabıl etilgen bolıp, 1993-jıl ayırım qosımshalar hám ózgerisler kirgizildi. 90-jıllardıń aqırına kelip nızamda bir qansha kemshiliklerdiń bar ekenligi ayqın sezile basladı. Máselen, meshitlerdi ashıwdıń judá ápiwayılasıwı, olardı qurıw jumısların kompaniyağa aylandırıp jiberdi. Nızam qabıl etilgen waqıtları olardıń sanı 89 bolsa, jeti jıl ishinde bes mıńğa shekem kóbeydi. Meshitlerdiń basım kópshiligi rásmiylestirilmegen hám qániygeli imamlar menen támiynlenbegen edi. Atap aytqanda, olardıń 95,8 payızını diniy maǵlıwmatqa iye emes adamlar bolǵan. Eń unamsız jeri sonda, olar ekstremistlik-fanatikalıq ideyalardı násiyatlaw oraylarına aylanǵan.

Usınday kóplegen qáte-kemshilik esapqa alına otırıp, 1998-jılı 1-mayda «Hújdan erkinligi hám diniy shólkemler haqqında»ǵı Nızamnıń jańa redakciyası qabıl etildi. Kirgizilgen ózgerisler tómendegilerden ibarat:

Eger burınları nızam 30 stat`yadan tursa, endi ol oǵada ıqshamlastırılǵan 23 stat`yadan ibarat boldı.

- Nızamnıń 7-stat`yasına muwapıq Ózbekstan Respublikasında bilimlendiriw sisteması dinnen ajratılǵan, barlıq puxaralarǵa duńyalıq bilim alıw húkimi berilgen.

- Nızamnıń 8-stat`yasında diniy shólkemler Ózbekstan Respublikasınıń 18 jasqa tolǵan hám respublika aymaǵında turaqlı jasaytuǵın 100 den kem bolmaǵan puxaralardıń ótinisleri menen dúziledi dep ayrıqsha atap kórsetilgen. Sonday-aq, belgili bir konfessiyaǵa qarasam diniy shólkemlerdin jumısların muwapıqlastırıw hám baǵdarlap barıw ushın olardıń respublika boyınsha birden-bir oraylıq baskırw uyımı dúziliwi haqqında reje tastıyıqlap qoyıldı. Sonday-aq, tiyisli diniy maǵlıwmatqa iye bolǵan Ózbekstan puxaraları diniy shólkemlerdiń basshıları etip saylanıwı, bunday lawazımǵa ayrıqsha jaǵdayda sırt el puxaralarınıń kandidaturaları Ministrler kabipeti janındagi Din isleri boyınsha komitet penen kelisip alıwı kerekligi belgilendi. Nızamnıń 5-

stat`yasında bir konfessiyadağı dindardı basqasına kirgiziwge qaratılğan háreketler (prozelitizm), sonday-aq, basqa hár qanday missionerlik háreket qadağan etiledi.

- Nızamnıń 9-stat`yasına muwapıq diniy shólkemlerdiń oraylıq basqarıw organları ruwxanıylar hám ózlerine zárúr bolğan diniy xızmetkerlerdi tayarlaw ushın diniy oqıw orınları ashıwǵa haqlı. «Hújdan erkinligi hám diniy shólkemler haqqında»ǵı Nızamdı buzǵanlıq ushın puxaralarǵa jaza beriw Ózbekstan Respublikası Jınayat Kodeksinde óz sáwleleniwin tapqan. Máselen, bir konfessiyaǵa kirgen dindarlardı basqasına kirgiziwge qaratılğan is-háreketler (prozelitizm) hám missionerlik iskerlik, usınday háreketler ushın hákimshilik jaza qollanǵannan keyin ámelge asırılğan bolsa, eń az is haqısı 50 esesinen 100 esesine shekemgi mugdarda jariyma salıw yamasa 6 ayǵa shekem qamaqqa alıw yaki 3 jılǵa shekem azatlıqtan ayırıw menen jazalanadı.

### 3. Ózbekstanda hújdan erkinligi

Hújdan erkinligi hám diniy shólkemler máselesi jámiyetlik ómirde áhmiyetli másele bolıp kelgen. Sebebi onıń tiykarında shaxstıń huqıqı, demokratiya, ádalatparwarlıq hám insanparwarlıq sıyaqlı úlken jámiyetlik, siyasiy, huqıqıy hám ádep-ikramlıq túsinipler jatadı. Hújdan erkinligi adamlardıń ruwxıy álemine, onıń salamat hám barkedallıǵına tikkeley tásir kórsetedi. Sonıń ushın da bul máseleń sociallıq ómirdegi ornı hám atqaratuǵın wazıypaları judá áhmiyetli. Birlesken Milletler Shólkeminiń ustavınan baslap, barlıq xalıqaralıq hujjetler hám shartnamalarda, hámme mámleketlerdiń konstitutciya hám nızamlarında hújdan erkinligi óz kórinisin tapqan. 1948-jılǵa qabıl qılınǵan İnsan huqıqları ulıwma jáhán deklaraciyasına muwapıq hár bir insan pikirlew, hujdan hám din erkinligi huqıqına iye. Bul huqıq óz dini yaki isenimin ózgertiw erkinligin, óz dini yamasa isenimine ózinshe, sonday-aq basqalar menen birgelikte ámel qılıw kepilligin, sıyınıwda hám diniy

máresimlerde jeke tártipte yamasa adamlar arasında qatnasıw erkinligin óz ishine aladı.

Bunnan tısqarı bul másele jáne bir qıyın hádiyseni-turli duńya-qaras, isenimde bolǵan adamlar ortasındaǵı, mámleket hám din, diniy shólkemler menen mámleket ortasındaǵı qatnasıqlardıń ámelde huqıqıy támiynleniwın de názerde tutadı.

Adamlar túrli duńyaqaras hám isenim menen jasaǵan hám jasadı. Hárkimniń óz ishki duńyası, óz isenimi boladı.

Hújdan erkinligi qandayda bir abstrakt tusinik emes, ol álbette málim jámiyetlik jaǵdayda payda boladı. Sonıń ushın onı konkret tarixıy, jámiyetlik shárayatsız, ob`ektiv hám sub`ektiv dereklersiz kóz aldımızǵa keltiriw qıyın. Bunnan tısqarı «hújdan erkinligi» túsinigin ilimiy talqılawda milliy, ideologiyalıq hám mádeniy dereklerdi de álbette názerde tutıw kerek.

Ǵárezsizlik, jańalanıw procesi hámme tarawlar sıyaqlı hújdan erkinligi, mámleket hám din, dinge iseniwshiler hám isenbeytuǵınlar ortasındaǵı qatnasıqlar tarawında óz ishine aladı. Ózbekstan Respublikası nızamshılıǵında ásirler asa qarar tapqan hújdan erkinligine joqarı húrmet sáwlelengen. 1992-jılda qabıl qılınǵan Ózbekstan Respublikasınıń Konstitutciyasınıń 31-stat`yasında hár bir puqara ushın hújdan erkinligi huqıqı kepilliklengen.

Sonı maqtanısh penen aytıw kerek, keyingi jıllarda mámleket penen diniy shólkemler ortasındaǵı ózara qatnasıqlarda juda ulken ózgerisler bolıp atır. Dinniń jámiyettegi ornı tiklenbekte. Diniy uyımlar hám shólkemlerdiń iskerlik kórsetiwine imkaniyat jaratılıp atır. Bir qatar tariyxıy imaratlar diniy shólkemler ıqtıyarına ótkerildi, jańa meshitler ashılıp atır. Diniy shólkemlerdiń xalıqaralıq baylanısları keńeyip barmaqta.



## **II-bap. Iyman hám ittixat - biriktiriwshi kúsh**

### **2.1. Diniy mánidegi ilim menen, dúnyalıq mánidegi ittixat ortasındǵı baylanıs**

«Din adamzattı hesh qashan jaman jolǵa baslamaydı», deydi Birinshi Prezidentimiz I.A.Karimov. Dindi nıqap qılıp qarama-qarsılıqlar payda etiwge urınıwdıń tiykarında mudamı málim dárejede jaman niyet, ǵárezgóylik yaki nadanlıq jatadı.

Din - bul isenim. Isenim máselesi, álbette, ruwxıyatqa baylanıslı. Kerek bolsa, isenim ruwxıyattıń omırtqası bolıp esaplanadı. Demek, iyman-isenimsiz ruwxıyat haqqında aytıw artıqsha.

Din – málim bir insanlardıń Bolmıs Haqıyqatı haqqındaǵı (ádette ilahiy vahiyege tiykarlangana) túsiniqleri, olarǵa iseniw, usı isenimge muwapıq ámel qılıwǵa umtılwı. Dinniń botiniy (ishki) hám zohiriy (sırtqı) tárepleri bar bolıp, ishki tárepi iyman, sırtqı tárepi ibadatlar. Iyman máselesi din hám ruwxıylıqtıń ulıwmalıq tárepi bolıp, diniy iyman ruwxıylıqtıń málim bir tárepine qatnaslı jaǵday.

«Islam» sóziniń ózi tınıshlıq, ózgege jaqsılıq tilegin bildiredi. «Assalom-u alaykum» dep bir-birewge qatnas sózin baslaymız. Bul sóz arqalı aldımızdaǵı adamǵa Alladan tınıshlıq hám salamatlıq, ırısqa-nesiybe tileymiz. Olay bolatuǵın bolsa, el tınıshlıǵı, insanlardıń óz-ara birligi, ózgeni túsiniwge umtılwı, Alla jaratqan barlıq maqluqqa mehir kózi menen qaraw - haqıyqıy islamıy qádiriyat sanaladı. Búgin biz ǵárezsizlik ruwxıyatın usı tiykarǵa tayanıp qalıplestirmektemiz.

Qálbti, kewil aynasın páklew dáslep iyman-isenimnen baslanadı. «Jaqsılıqqa sadaqatı bolmaǵan, bir nársege ıqlas qoymaǵan, isenbegen adam qorqınıshlı», dep aytadı Birinshi Prezident I.A.Karimov. Álbette, málim bir dáwirde kommunistlik ideyaǵa da isengenler bolǵan, sap hújdanlı dinsizlerde

turmista ushırawı múmkin. Biraq dinsizlik insan tariyxında ayrıqsha jaǵdaylarda kóriniwshi qubılıs. Din bolsa ásirler dawamında million-million insanlardıń isenimin qalıplestirip kelgen. Máselen, islam dini 14 ásirden beri ullı bir aymaqta insanlar oylawına tásir etip kelmekte. Marksizm sanamızǵa ata-babalar bilimine mensinbewshilikti tárbiyaladı. Óz waqtında biz Imamı Azam, Imam Buxariy, Imam Moturidiy, Mahmud Zamaxshariy, Xoja Axmed Yassawiy, Najmiddin Qubra hám basqa júzlep dúńyaǵa belgili ullı alımlardıń isimlerin hasla bilmedik.

Bul jerde din járdemge kelip, bul sawaplı iske ruwxıylıq, pákleniw, ruwxıy tazalanıw arqalı jetiw múmkin dep insanǵa jol kórsetedi. İnsan ózine berilgen qısqa ómir dawamında, qalay jasawı kerekligi, baxıtqa erisiwi ushın zárúr bolǵan bilimlerdi islam dininen aladı.

Din ázelden-aq ruwxıylıqtıń quram bólegi sıpatında adamzattıń joqarı idealları haq hám haqıyqat, insap hám ádalat tuwralı arzıw ármanların ózinde jámlegen, olardı turaqlı qaǵıydalar formasında bekkemlep kiyatırǵan ideya hám kóz-qaraslardan ibarat bolǵan anıq bir sistema bolıp esaplanadı.

Kóp ásirler dawamında xalqımız qálbinen tereń orın alıp, ómirdiń mánisin ańlaw milliy mádeniyatımız hám turmıs tárizimizdi, qádiriyatlarımızdı, úrp-ádet hám dástúrlerimizdi saqlawda muqaddes dinimiz qúdiretli faktor bolıp kiyatır. Sebebi ruwxıyattıń baslı ólshemleri insanıy mehir-aqıbet, hadallıq, jaqsılıq, miyrim-shápáát sıyaqlı xalqımızǵa tán bolǵan paziyletler tiykarınan din menen únles paziletler.

Dinler, ásirese islam dini, - tárbiya quralı, ádep-ikramlılıqtıń jırshısı. Ol belgili qádiriyatlar tiykarında xalıq hám dúńya danalıǵınan dárek alıp payda bolǵan. Sonlıqtan onı hám basqa dinlerdi de hesh qashan biykar etip bolmaydı. Hesh bir filosofiya, ideya yaki ideologiya, adamlardıń kewlindegi qudaydıń ornına oǵan teń keletuǵın haqıyqattı bere almaydı. Hátte eń ádalatlı nızamlar da insan kewlindegi qudayǵa bolǵan talaptı qanaatlandıra almaydı.

Isenim - ruwxıyattıń ózek tamırı. Isenimsiz adamda ruwxıylıq bolmaydı, sırtqı mádeniy kórinis, hátteki bilimde bolıwı múmkin, biraq maǵızında ruwxıylıq bolmaydı.

Adamnıń omırtqası zıyanlangan bolsa onday insan denesin tik tutup tura almaydı. Ruwxıy álem ushın isenim de sonday bir nárese. Kommunistler alǵa ilgerilegen ideyalarǵa az ba kóp pe isengen, úmit baylaǵan dáwirde keńes húkimeti bir qansha ósti, rawajlandı. «Kommunizm» ideyaları push nárese ekeni belgili bolǵanda áste-aqırın bul sistema ishten ıdıray basladı hám aqırı oyran boldı. Sonıń ushın jalǵan ideyalarǵa isenim, oylap tabılǵan aǵımlardıń eteginen tutıw jaqsılıqqa alıp barmaydı.

Isenimsiz ruwxıyat haqqında sóylew qıyın. Isenim bul óz pikiri hám kóz-qaraslarına iye bolǵan hám onı orınlawdı ádetke aynaldırǵan, ıqlas qılǵan insanlar pazıyleti.

Iyman bolsa ol isenim. Diniy kóz-qarastan barlıq pikirlerge isenip, til menen ıqrar bolıp, qalıpten orınlanıwına iyman delinedi. Ol parızdıń birinshisi Quran hám Hádísler arqalı Alla tárepinen túsirilgen barlıq tapsırmalardıń payǵambarımız arqalı bendelerge jetkizgenine iseniw.

Dúnıyalıq isenim barkedallıqtı tolıqtıradı, bayıtadı. Dúnıyalıq pazıyletler menen insan ózin bilimli etedi. Dúnıyalıq isenim Respublikamızdıń ǵárezsizlik sharayatında kelip shıǵarǵan hár túrli sociallıq ruwxıy, ekonomikalıq tarawlardı úyreniwdi zárúr dep tabadı. Insannıń ruwxıy kámillikke jetiwiniń shártli faktori bul diniy hám dúnıyalıq isenim qırları bolıp esaplanadı. Qashan biz joqarı diniy hám dúnıyalıq isenimlerde iye bolǵan shaxslar menen jámiyet qursaq, sonda ol jámiyet hár tárepleme jetik hám ilgerige ketken jámiyet boladı.

Joqarı ruwxıylıq insandı qalıplestiriw, isenimi kúshli insandı jetilistiriw menen baylanıslı. Ruwxıy kámillikke jetiwdiń tiykarı iyman-isenim, dinniń ruwxıylıq penen tikkeley baylanısın kórsetedi.

Iyman (arabsha isenim) 1.Isenim-inanım, kewilde iseniw hám tilde ıqrar qılıw. 2. Ulıwma isenim. 3. Belgili pikir joqarı ideyanıń haqıyqatlıǵına shin iseniw hám sol isenimdi inanımǵa aylandırıw.

Sonıń ushın iyman sózi «itixat» sózi menen qatara kelip, iyman-itixat (inanım) túrinde isletiledi. Iyman insannıń ańı hám ruxıyatına sińgen onnan bekkem orın alǵan dúnyaǵa kóz-qaras sıpatında qúdretili, háreketlendiriwshi kúsh, insannıń erkin bekkemleniwshi qural. Iyman arqalı adam ruwxıy kóterińkilikke qaray umtıladı, sotsiallıq-siyasiy ómirdiń insanıylasıwında úlken áhmiyetti iyeleydi. Hárqanday ideya hám dúnyaǵa kóz-qaras insannıń inanımına aylanǵanda ǵana háreketke keltiriwshi hám materiallıq kúshke aylanadı. Ol ulıwma insanıy qádiriyatlar esaplanıp sóz benen is (hamal), til-menen dil birligi, insap, diyanat, hadallıq, páklik, sadıqlıq, muxabbat, watanpárwarlıq, sonday-aq shańaraq, jámiyette, xalıq hám pútkil insaniyat aldında burışın aqlaw sıyaqlı páziyetler iymanlılıq shártleri bolıp tabıladı.

Házirgi dáwirde pútkil dúnyada diniy kóz-qaras penen birge ilimiy-filosofiyalıq kóz-qaraslar bar. Ayrım adamlarda diniy ań ústin bolıp, olarda iyman diniy inanımlardıń haqlıǵına iseniw tiykarında qalıpleseı. Geypara kisilerde bolsa, ilimiy haqıyqatlarǵa iseniw ústem bolǵanı sebepli, olarda iyman dúnyalıq bilim, filosofiyalıq dúnya qaras tiykarında júzege keledi. Ózbekstan ǵárezsizlik sharapatı menen álemge belgili bolıp, onı dúnya maqullap, qollap, quwatlap atırǵan dáwirde respublikada jasap atırǵan hár bir adamǵa júdá úlken mánáuiy juwapkershilik júklenbekte. Bul hár bir adamnıń ómirde iymanlı bolıw máselesi.

Ótken dáwirdiń filosofiyasında iyman túsiniǵı durıslı itibarǵa alınbadı. Házirge deyin biziń zaman filosofiyasında da onıń ádep-ikramlıqtaǵı salmaǵı izertlew ob`ektine aylanbadı. Onı úyretiw, túsindiriw házirgi kúnniń júdá bir áhmiyetli máselesi.

Din menen iymannıń baylanısı haqqında sóz etsek, geypara ilimpazlar onıń ekewin bir dep qaraydı. Belgili iláhiyatshı Abu Xamid al Ğazzaliy iyman menen din túsiniǵınıń ulıwmalıq tárepleri menen birge, parqınıń bar ekenligin de kórsetken. Allamanıń pikirinshe tavakkul (qudayǵa tayanış) iymannıń tiykarǵı bólimi dep esaplanıp ulıwma onda ilim, halat hám háreket barlıǵın kórsetedi. «Ilim,-deydi ol,-áhmiyeti, itibarlıǵına bola iyman hámduur. Sebebi iyman-qalıbtıń itiqati, bul ilimduur». Hádisi shariflerde de ilim alıw iymanlılıqtıń tiykarǵı belgisi sıpatında talqılanadı, yaǵnıy «bir saat ilim menen shuǵıllanıw bir keshe ibadat qılıwdan abzaldur» delingen.

Quranı Karimde iymanlı adamlardıń belgileri mınaday` olar mómin, rayshıl, juwas, qurǵaq sózden qashıwshı, páklikke umtılwshı, óz wádelerinde, gápinde turıwshılar. Ulıwma «islam» sózi «salam» sóziniń sinonimi sıpatında tınıshlıq, óz-ara kelsiwdi ulıǵlawshı hám iymanlı adam degendi ańlatadı. Al adamgershiligi joq adam iymansız. «Betinde qanı joq gileń iymansız» (Berdaq).

Filosofialıq mániste iyman bul óz-ara sheshimge tiykarlangan individ hám sotsiallıq topar hám jámaátlerdiń belgili mánáwiy-ruwxıy jaǵdayı mánisine iye. Iyman belgili dárejede dúnyaǵa kóz-qaraslar menen, baylanıslı bolǵan individtiń ishki dúnyası, «Meni».

Adamnıń insańǵa aylanıwı barısında iymanlılıqqa umtılwıń roli ózgeshe. Bul tarawda barlıq dinler júdá úlken tariyxıy tájriybe toplaǵan. Barlıq dinlerdiń tiykarǵı maqseti, ibadatlar, dástúrge aylanǵan rasmi-meresim,-quda hám onıń muxaddes kitaplarında bayan etilgen ruxsat hám qadaǵan etilgen nárselerge sózsiz iseniw, oǵan kalima keltiriw, sóz benen ıqrar etiwge qatılǵan. Adam qudayǵa iseniwdi hár sapar duwalar arqalı ıqrar qılıp baradı hám óz wádesine sadıq bolıw ushın tikkeley ant ishedi, oǵan ruwxıy jaǵday payda etip onı iyman sózi menen bayan etedi.

Filosofiyalıq dúnya qaras haqıyqatlarǵa isengen, oǵan ıqlas qoyǵan adamlarda arnawlı mánáuiy-ruwxıy jaǵday payda etedi. Eger insan qabıl etken filosofiyalıq aǵımda insanpáruarlıq ideyaları oǵan jetekshilik etse, onda ájayıp insanıy pazıyletler qálıplesedi. Ol ómir mánisin tuwrı ańlap, iskerliginde iymandı qabıl etip, «iymanım kámil» dep túsındiredi.

Sebebi pán hám filosofiya iseniwdi talap etedi. Sebebi pánniń aksiomalarına isenbese, adam izertlew tarawına qádem qoymaǵan bolar edi. Ulıwma adam belgili bir haqıyqat hám qádriyatqa isenbey jasay almaydı. Kóplegen alımlar kúndelikli turmısta islep shıǵarıw hám sotsiallıq iskerlikte adamlar ortasında iseniwdi iymańǵa teńlestirip, onı biliw quralı dep esaplaǵan. Mısalı Platon biliwdi birinshi orıńǵa, aqıldı, parasattı ekinshi, isenimdi úshinshi orıńǵa, uqsatıwdı, qıyaslawdı tórinshi orıńǵa qoyǵan.

Haqıyqatında da iyman jámiyette mánáuiyattı qarar taptıratuǵın, adamdı insańǵa aylandırıw ushın qudiretli ruwxıy qural. Óytkeni ol adamlardı milleti, dini, rasasına qaramay biri-birine jaqınlastıratuǵın bir únles nárese bolıp, óz-ara isenim menen jasawǵa imkaniyat beretuǵın tartımlı túsiniq. Sonıń menen qatar iymanlılıqtıń quram bólekleri retinde oǵan insap, táwbe, nápsi, qánaát túsiniqlerin biriktirse filosofiyalıq kóz-qarastan durıs boladı.

Filosofiya házirgi dáwirge say dúnya qarastı, ol menen baylanıslı bolǵan iyman-itiqattı qalıplestiriwdi óz aldına maqset etip qoyıwı lazım. Sebebi iyman arqalı ǵana filosofiyalıq kóz-qaras massalıq sanada qarar tawıp, ol adamlarda mánáuiy gózzallıq hám ádep-ikramlıq páklikke qaratılǵan sezimlerdi tárbiyalawı múmkin.

«Iyman degenimiz-isenbeklik kewil menen, ıqrar qılmaqlıq til menen» delingen islam dinide. Iyman-bul isenim. Iymansız degen-isenimsiz degendi bildirip ol biziń xalqımızda júdá jaman sóz. Shınında da hesh náresege isenbeytuǵın, yaǵnıy sıynbaytuǵın, hesh bir sharapatlıqtı, hasıllıqtı,

moyınlamaytuǵın adam qáwipli adam. Adamǵa tek ishiw, jew ǵana zárúr emes, ol sonday etip jaratılǵan, ol, qandayda bolsa bir isenim menen jasawı kerek. Adam qarıwlı, ǵayratlı hám qudretli bolsada, sanası onı qıynaydı, oylandıradı, aldında ne boların oylawǵa májbúrleydi. Sonda ol óz hálsizligin isenim menen tolıqtıradı. Isenim menen júrgen adam ózin jeńil sezedi. Sonıń ushın adamlardıń isenimin qorlaw-ádepsizlik bolıp esaplanadı, onıń menen pikir tartısı bolıwı múmkin, lekin onıń isenimine tiyiwge bolmaydı.

Adam, úmitsiz, qıyalsız jasay almaydı. Adamnıń oy-órisi, aqlı, qıyalı júdá alıstı sharlaydı. Sonlıqtan da adamǵa durıs isenim, tiykarlı kóz-qaras kerek. Adamǵa hújdan erkinligi berilgen. Biziń xalqımızda geyde iymandı hújdan menen almastırıwshılıq ushırasıp turadı. Sebebi iymansız uyatsız, hújdansız dep te túsiniledi. Iyman júzli adam degende qayır-saqawatlı, tuwrı sózli, miyrimli adamdı aytadı. Bul jerde dinniń hám ádep-ikramlılıq túsiniyeleriniń aralasıp ketkenin kóriwge boladı. Hújdan degenimiz adamnıń óz qılwaların ózi ishten sınap, basqalar aldında ádep-ikramlı bolıw juwapkershiligin seziwi hám óz háreketleriniń durıs, yamasa nadurıslıǵın jámiyetlik kóz-qaras maqsetleri tiykarında bahalawı bolıp tabıladı. Al, hújdan erkinligi bolsa adamnıń ádep-ikramlıq kategoriyaları haqqında óziniń túsiniginen shıǵa otırıp isleytuǵın qılıq-qılwaları.

Ózbekstan ǵárezsizlik sharapatı menen álemge belgili bolıp, onı dúnya maqullap, qollap-quwatlap atırǵan dáwirde respublikada jasap atırǵan hár bir adamǵa júdá úlken mánáwiy juwapkershilik júklenbekte. Bul hár bir adamnıń ómirde iymanlı bolıw máselesi. Sebebi búgingi mektep oqıwshısı, joqarı oqıw orınlarınıń talabası erteńgi social-ekonomikalıq turmıstıń quramalı maydanına beldi bekkem buwıp, bilekti sıbanıp túsetuǵın jigerbentler. Olar erteń siyasatqa aralasadı, belgili bir siyasıy joldı ámelge asırıwǵa kirisedi. Jaslarımızdıń elde, dúnyada itibarlı bolıwı kóp jaǵdayda, olardıń iyman-itiqat túsiniyelerine

múnásibetleri menen belgilenedi. Eger biz sonday iymanlı jaslardı, iymanı pútın adamlardı tárbiyalay alsaq, dúnyaǵa tanılǵan babalarımızdıń dástúrlerine sadıq bolamız. Sebebi babalarımızdıń mánáwiyat bulaqları jańa áwlad ruwxıylıǵı menen uyǵınlasqanda ǵana rawajlanıw boladı, joqarı mánáwiyat qarar tabadı.

Ótken dáwirdiń filosofıyasında iymán túsiniǵı durıslı itibarǵa alınbadı. Házirge shekem biziń zamanagóy filosofıyamızda da onıń ádep-ikramlıqtaǵı salmaǵı izertlew ob`ektine aylanbadı. Onı úyretiw, túsindiriw házirgi kúnniń júdá bir áhmiyetli máselesi.

Din menen iymannıń baylanısı haqqında sóz etsek, geypara adamlar onıń ekewin bir dep qaraydı. Belgili iláhiyatshı Abu Hamid al-Ǵazzaliy iymán menen din túsiniǵiniń ulıwmalıq tárepleri menen birge, parqınıń bar ekenligin de kórsetken. Ulamanıń pikirinshe, táwekel (qudayǵa tayanıw) iymannıń tiykarǵı bólimi dep esaplanıp, ulıwma onda ilim, hal hám háreket barlıǵın kórsetedi. «Ilim, - deydi ol, - áhmiyeti, itibarlıǵına bola iymán hámduır. Sebebi iymán - qálibtiń itiqatı, bul ilimduır». Hádisi sháriplerde de ilim alıw iymánlılıqtıń tiykarǵı belgisi sıpatında analizlenedi, yaǵnıy «bir saat ilim menen shuǵıllanıw bir keshe ibadat qılıwdan abzaldur» delingen.

Kóplegen alımlar kúndelikli turmısta óndiris hám sociallıq iskerlikte adamlar ortasında iseniwdi iymánǵa teńlestirip, onı biliw quralı dep esaplaǵan. Mısalı Platon biliwdi birinshi orınǵa, aqıldı, parasattı ekinshi, isenimdi úshinshi orınǵa, uqsatıwdı, qıyastı tórinshi orınǵa qoyǵan.

Haqıyqatında da iymán jámiyette mánáwiyattı jetilistiretuǵın, adamdı insánǵa aylandırıw ushın qúdiretli ruwxıy qural. Óytkeni ol adamlardı milleti, dini, rassasına qaramay, bir-birine jaqınlastıratuǵın bir únles nársesi bolıp, óz-ara isenim menen jasawǵa imkaniyat beretuǵın tartımlı túsiniq. Sonıń menen qatar



iymanlılıqtıń quram bólekleri retinde oǵan insap, táwbe, nápsi, qánaát túsiniklerin biriktirse, filosofıyalıq kóz-qarastan durıs boladı.

Insap ádalat hám hújdan menen is kóriw tuyǵısı, basqalarga qatnasta hadallıq hám tuwrılıqtı ańlatatuǵın túsinik. Insaplılıq, haqkewillilik, xalqımızdıń burınnan kiyatırǵan manawiy pazıyleti bolıp esaplanadı. Insap "hújdan" túsinigi menen baylanıslı, málim manide hadallıqqa uqsap ketetuǵın ádep-ikramlılıq pazıylet bolıp ol óz ishine haqıyqatlıqtı, tatıwlıqtı, alınǵan minnetlemesine sadıqlıqtı, islenip atırǵan istıń tuwrılıǵına isenip, adamnıń óziniń hám basqalardıń aldında rasgóyligin, basqa adamlardıń huqıqların moyınlaw hám húrmetlewdi qamtıydı. Insaplılıq adamlardıń iskerligi menen baylanıslı bolıp, olardıń kúndelikli turmısındaǵı talabın hám háreketin óz-ara qadaǵalap baylanıstırıp otırıwdan kelip shıǵadı. Adamlar arasındaǵı qayırqomlıq jáne jawızlıqtı bahalaw da insapqa baylanıslı.

Insap ruwxıylıq sıpatında «ádalat» túsinigine jaqın. Eger ádalat mámlekettiń puqaraǵa, jámiyettiń shaxsqqa, úlkeniń kishige, basshınıń ishshige, insannıń insanǵa hadal, tuwrı qatnasında kórinetuǵın bolsa, insap ádalat ólshemin saqlanıwı sıpatında kózge taslanadı. Ol puqaralar, jámiyet aǵzaları ortasında insanıylıq, adamgershilik qatnaslarınıń milliy qádiriyat dárejesine kóterilgen ádep-ikramlılıq norması. Insap jámiyette mehr-miriwbet, óz-ara húrmet hám tatıwlıqtı bekkemleniwi, insanparwarlıq ruwqınıń kúsheyiwine hám milliy kórinisin saqlap qalıwǵa xızmet qıladı.

Muqaddes dinimizde ilimniń hám ulamalardıń ornı sheksiz bolıp tabıladı. Dúnyanıń teń salmaqıqta turıwı da Allanı qálbine jaylastırǵan, ulamalarǵa baylanıslı, sebebi alımlar buzılsa álem buzıladı.

Ali Raziya'llahu anhudin aytiwinsha: «Alim oraza tutiwshidan da, namazlardagi jetik namazxanlardanda abzalraq. Eger alim dunyadan otse islamga ziyani keledi, ol ziyandi tek gana ilimli orinbasari gana joq etiwu mumkin»<sup>4</sup>.

Insan jaraliwinan baslap, hamiyshe dunyani anlawga umtilip jasad. Dogerek atirap, waqiya-hadiyselerdi guzeted, sebep ham manis-mazmunin izleydi, tapqan jerinde jane bir marthe soraw tuwlad, kobirek tabiw, kobirek anlaw ushin jane umtiladi, izlenedi. Natijede onda tajriybe, ilm, bilim artip baradi.

Ozi de dogerek-atirpatagi waqiya-hadiyselerde qatnasadi, olarga oz tasirin tiygizedi ham ozgertiredi, rawajlandiradi yamasa kerisinshe buziliwina alip keledi. Basqasha ayitqanda, mine usi qatnas ham tasir insaniyatun jarqin keleshegine tiykar tayanish qoyadi, yaki kerisinshe bul tiykar tayanishtu jemiriwge sebep boladi.

Islam manawiyatunin ahmiyetli bolegin quragan ilmdi uluglawdin dawami sipatinda danishpan alimlar uluglanadi. «Ilmililer paygambarlar keltirgen taliymatlardi adamlarga jetkizedi», «Bir qawimnin olimi bir alimnin oliminen jeuilrek», «Qiyametlik kuni alimlar qalemিনিn siyasi shahidler qani menen olshenedi»<sup>5</sup>– siyaqli hadisler bar bolip, ilm uyretiwshi alim, danishpanlar jamiyette hatte patshadan da ulli esaplangan.

Imam Shofiy har bir ilimnin ozine tan paziyleti bar ekenligi haqqinda bilay deydi: Qurandi uyrenge adamnin qadir-qimbatu joqarilaydi, fixqtu uyrenge adamnin qadiri joqari, hadis jamlegennin hujjeti quwatli, esap uyrenge adamnin pikiri gozzal, sozlik uyrenge adamnin tabiyatu unamli boladi. Napsinin jamanliginan qorgalmağan adamnin ilimi oğan payda keltirmeydi»<sup>6</sup>.

Hesh bir din manis-mazmunu jaginan insandi jamanliq ham jawızlıqqa jeteklemeydi. Egerde adam din nıqabı astında nadanlıqqa qaray qadem taslar eken, bul onın ilimsizligi, yaki dinnin mazmunın bile tura buzıp talqılawı natijesi esaplanadı.

<sup>4</sup> "İhyo ulumu-d-din" Abu Homid G`azzoliy "Dorul Misriya Lubnoniya" baspası. Misr. B.18

<sup>5</sup> İmom Abu Homid Muhammad ibn Muhammad al-G`azzoliy. İhyo ulumid-din. 1-kitob. –T.: Movarounnahr, 20 b.

<sup>6</sup> İmam al-Buxariy. İlmi ma`rifat nuri (saylanma hadislar). «Wzbekiston milliy entsiklopediyasi» -T.: 1998. 3b.

Islam modernizmi (zamanagóylestiriw), házirgi zaman shariyatlarına beyimlestiriw. Bul tar mánide islamnıń diniy hám sociallıq táliymattı jańasha, zamanğa say muwapıqlastırıw, islam dinin siyasiy, huqıqıy, sociallıq máselelerde sheshiwi lazım bolğan mashqalalargá muwapıq tiyisli aqıdaların jańasha túsindiriw, xojalıq turmısın tártipke salıw hám islam principiari tiykarında rawajlanıwdıń jańa modelleri hám jolların islep shıǵıw maqsetin gózleydi.

Keń mániste házirgi sociallıq turmıs hám ilim, texnika rawajlanıwınıń talaplarına islam táliymatların beyimlestiriw háreketinen ibarat. Islam modernizmi dinde «Ijtihad esikleri ashıqdur» degen principke ámel qıladı.

Ijtihad (arabsha umtılıw, ǵayrat salıw) diniy hám huqıqıy máseleler boyınsha jańa pikir júritiw principi.

Orta ásirlerde tek iri musulman aǵımları hám ilahiyatshıları ijdixad huqıqına iye bolğan. X ásirde islamnıń suffiylık baǵdarındaǵı sháriyat nızamları qalıplestirgen aqıdalar islenip shıǵılǵannan keyin, «ijdiqad esikleri» jawıp qoyılğan. Lekin ilahiyat, huqıq, ádep-ikamlılıq hám sociallıq táliymatlardı qarap shıǵıw tek aldınǵı ilahiyatshılargá múmkin dep esaplağan.

XIX ásirde aqırına kelip islam dini reformaları ijtihad huqıqın jáne tiklegen. Qurandı hám islam táliymatın jaqsı bilgen hár bir bilimdan musulman ijtihad etiwı múmkin dep esaplandı.

Islam ruwxıyatında shaxstı tárbiyalawdı al` Buxariydiń xızmeti ullı boldı. Imam al-Buxariydiń insap sıpatları haqqında kóz-qaraslarında jahalat (bilimsizlik) adamǵa ólim keltiriwshi apat dep qaralanadı.

Ullı oyshıl shańaraq ortalıǵınıń turaqlılıǵı, tınısh shańaraq aǵzalarınıń saw-salamat, toq bolıwın qáleydi. Ol óz miynetlerinde kishilerge izzette, úlkenlerge húrmette bolıw zárúrligin ayrıqsha belgileydi. Onıń «Al-adab al-mufrad» («Ádep dúrdanaları»)miynetin ulıwmainsaniy ádep qádiriyatlarınıń dúrdanası dep ataydı.

Alım at-Termiziy Termizge jaqın jerdegi Buǵ awılında dúnyaǵa kelgen. Basqa alımlar sıyaqlı at-Termiziy de jaslıq dáwirinen hádis oqıwǵa kirisip, hádislerdi toplay baslaǵan hám bul iste húrmet-izzetke erisken.

Imam at-Termiziydiń «Sunan kitabında» ayılǵan hádislerde adamnıń sociallıq sıpatlarına baylanıslı pikirler kóp ushırasadı. Sonday-aq «Qayırlı hám jaqsı isler qılıwǵa úyretiw hám zulımnan qaytarıw - seniń sadaqań», «Hátte kambaǵallarǵa ashıq kewilde bolıwıń da – seniń sadaqań», «Jerdegi kesent etiwshi bir tas, tikenek yaki súyekti shetke alıp taslaw da – sadaqa», «Óz ıdısıńnan basqalardıń ıdısına suw quyıp beriwińde sadaqań esaplanadı», deydi.

Salamat adamda saw pikir boladı, degen xalıq maqalına ámel qılıp, alım jaslıqtan-aq den-sawlıqqa qarawdı, waqıttı biykarǵa ótkermewdi aytadı: «Eki nárse bar, kópshilik olardıń qádirine jetpeydi: biri den-sawlıq, ekinshisi bos waqıt» deydi.

Arab haliyfalıǵında júz bergen sociallıq hám siyasiy ózgerisler, jeke islam dinin ruwxıy hám mádeniy turmısqa da tásir etiw menen birge islam dininiń maripatına bolǵan múnásibeti islam dúnyasında, sonday-aq Orta Aziyada da úlken kóterińkilik ruwxın payda etti.

Bul process IX ásirden baslanıp, XV-XVI ásirge deyin bardı. Bul dáwirde ilim-pán rawajlanıwı úsh baǵdarda boldı. Birinshi baǵdar – matematika hám medicina baǵdarı bolıp, oǵan matematika, astronomiya, ximiya, geodeziya, mineralogiya, medicina, farmakalogiya pánleri. Ekinshi baǵdar – social-filosofiyalıq baǵdar, bunda filosofiya, tariyx, logika, fiqh, psixologiya hám taǵı basqa soǵan uqsas pánler. Úshinshi baǵdar – insan kamalatı jolındaǵı tálim-tárbiya baǵdarı bolıp, bul tarawda qomusiy alımlar kámil insan haqqındaǵı kóz-qarasların sotsiallıq-filosofiyalıq hám ilimiy miynetler quramında yaki axlaqiy miynetlerinde bayan etken. Bizge málim bul dáwirlerde insan mashqalası

mánawiyat tarawında tiykarǵı másele bolǵan. Sonıń ushın da adam kamalatı máselelerine úlken itibar berilgen.

Bul dáwirdiń ullı oyshıl alımlarınıń biri Muhammed ibn Mussa al`Xorezmiy bolıp esaplanadı. Ol tiykarınan matematika tarawında jańalıq jaratqan aǵartıwshı alım sıpratında tariyxta belgili.

Al`-Xorezmiy tálimde talabanıń shaxsıy gúzetiwlerine hámde alǵan bilimlerinden ámelde paydalanıwǵa úlken itibar bergen.

Al`-Xorezmiy biliw teoriyasında úlken úles qostı. Ol birinshilerden bolıp sınaw-gúzetiw hám sınaw usıllarına tiykar saldı, aspan deneleriniń háreketin sáwlelendiriwshi keste tiykarında matematikalıq máselelerdi algoritm usılında sheshiwdi islep shıqtı.

Orta ásir sociallıq-filosofiyalıq pikir rawajlanıwı alım Abu Nasr Farabiy atı menen baylanıslı bolıp, onıń insan kamalatı haqqındaǵı táliymatı úlken áhmiyetke iye. Belgili grek filosofi Aristotelden keyin Shıǵısta óz bilimi menen atı shıqqan Farabiy «muallim us-soniy» («ekinshi muǵallım») dep ataladı.

Farabiydiń «Fazıl adamlar qalası», «Baxıt-saadatqa erisiw haqqında», «Ixso al-ulum», «Ilimlerdiń kelip shıǵıwı haqqında» sıyaqlı miynetlerinde kámil insan haqqında kóz-karastarı óz kórinisin tapqan.

Farabiy kámilliktiń tiykarǵı ólshemi, jámiyet talaplarına juwap bere alatuǵın hám sol jámiyet ushın xızmet etetuǵın jetik insannıń tiykarǵı sıpatların dúzip shıqqan.

Insanǵa eki qásiyet tiyisli, deydi alım. Biri tábiyattan berilgen qásiyetler, ekinshisi onıń óz qálewı tálim hám tárbiya arqalı arttırılǵan qásiyetleri bolıp esaplanadı. Marifat - tárbiyalanıwshınıń tilek hám kúshin kerekli baǵdarda basqarıw óneri, deydi Farabiy .

Farabiy pikirinshe insannıń eń joqarı qásiyeti onıń baxıtqa eriskenligi. Baxıtqa bolsa, deydi alım, tek paydalı bilimlerdi ózinde jámlew arqalı erisiw múmkin. Sebebi, insan qálbi ráhátiniń eń joqarı shoqqısı – bilim alıw prosessi.

Qomusiy alım Abu Rayxan Muhammed ibn Axmed Beruniy X ásiriniń ekinshi yarımı hám XI ásiriniń baslarında - júdá qıyın tariyxıy dáwirde jasap, dóretiwshilik islerin alıp bargan.

Alım bilim alıwshılardıǵa qalbin jaman illetlerden qatıp qalǵan úrp-ádetlerden, básikelesiwden, ashkózlik hám abıraysızlıqtan saqlawı zárurlıǵın úyretedi.

Ol barlıq illetlerdiń tiykarǵı sebebi bilimsizlikte, dep bilgen. Bilimlerdi iyelewde bolsa adam bilimge umtılw, qızıǵıw hám sociallıq ortalıqtıń tásirin ayırıqsha aytıp ótedi.

Bilim alıwda túsiniw úyreniwie, úyreniwdi ruwxıy páklikke ámel qılıwdı itibardıǵa alǵan. Beruniy pikirshnshe, ádeplilik insannıń eń tiykarǵı sıpatı bolıw kerek. Bul qásiyet birden payda bolmay, ol adamlardıń óz-ara sáwbeti dawamında málim bir sociallıq ortalıqta payda boladı.

Ullı oyshıl insan kamalatında miynettiń áhmiyeti haqqında áhmiyetli pikirlerdi bayan etedi. Ol hár bir óner iyesin miynetine qarap túrlerge bóledi. Awır miynet sıpatında kómir qazıwshı, ónerment hám ilim-pán iyeleri miynetin aytadı. Ásirese, ilim úyreniwshi – alımlar miynetine ayırıqsha itibar beriwge shaqıradı.

Beruniy insan kamalatında úsh nárseniń áhmiyetli ekenligin aytadı. Bul házirgi marifat yaǵnıy aǵartıwshılıq-bilim, násil, sociallıq ortalıq hám tuwrı tálim-tárbiya.

Shıǵısqa belgili bolǵan alımlardan biri, orta ásiriniń ullı oyshılı Abu Ali Ibn Sino. Ol basqa alımlar sıyaqlı óziniń kámil insan haqqındaǵı kóz-qarasların filosofiyalıq, sociallıq pikirleri menen baylanıslı halda túsindirilgen hám arnawlı miynetlerinde analizlgen.

Abu Ali Ibn Sino kamalatqa erisiwdiń birinshi ólshemi sanalǵan bilimlikke jetisiw. Sebebi ilim-pán tábiyat hám jámiyet nızamların ashıp, áwladlardıǵa jetkizedi. Bul maqsetke erisiw ushın insan qıyınshılıqlardan qorıqpaslıq kerek

deydi. «Ey biradarlar! Adamlardıń batırı qıyınshılıqtan qorıqpaydı. Kamalattan bas tartqan adam eń qorqaq». Bilimli adam kúshli, ólimnen de qorıqpaytuǵın, tek haqıyqattı biliw ushın háreket etetuǵın boladı.

Abu Ali Ibn Sino insannın qalıplesiwinde onıń átirapın orap alǵan sociallıq ortalıq ayırıqsha rol oynawın, áne sol ortalıq insannıń átirap dúńyanı biliwin ǵana emes, bálki onıń minez-qulqında da jaqsı yamasa jaman táreplerdiń payda bolıwı hám tásir etiwın, sonıń ushın da balalardı tárbiyalawda abaylı bolıw, olardı jaman sociallıq ortalıqtan uzaǵıraq saqlaw zárúrligin aytadı. Ibn Sinonıń insan kamalatında aqılıy, ádep-ikramlıq tárbiya menen bir qatarda fizikalıq tárbiyanıń áhmiyetin de teoriyalıq hám ámeliy jaqtan sıpatlaydı.

## **2.2. Iymanlı adamlardıń xusisyalrı**

Qurarı Kárimde iymanlı adamlardıń belgileri mınaday: olar mómin, rayshıl, juwas, qurǵaq sózden qashıwshı, páklikke umtılwshı, óz wádelerinde, ǵápinde turıwshılar. Ulıwma «islam» sózi «salam» sóziniń sinonimi sıpatında tınıshlıq, óz-ara kelsiwdi ulıǵlawshı hám iymanlı adam degendi ańlatadı. Al adamgershiligi joq adam iymansız. «Betinde qanı joq gileń iymansız» (Berdaq).

Bul haqqında belgili iláhiyatshı suwpı Allayar bılay deydi:

Anıq bilkiy, iymán bolmaǵay kem,

Ziyat ta emesdur birdeydur hár dem.

... Xızmettiń bahası iymán menendur,

Mudam ekkisin teń tutpaq kerekdur...

Shınında da iymánlılıq hár tárepleme ilimniń, tájiribeniń tásirinen quwat alıwı kerek. ol haqqında danalar bılay deydi:

«Quwatlılıq penen qurallanbaǵan hújdan quwatlılıq kórsetken iymansızlıqtıń aldında qorǵanıshsız, halsız boladı». «Tilekke qarısı, hújdansızlıq

hújdan sıyaqlı máńgi ólmeýdi. olar arasındagı gúres bolmıstıń baslı mánisi. Bul dinniń quday hám shaytan arasındagı gúresi dep atalatuǵınıń dál ózi».

Islam dininde: «Kim qudayǵa ási bolsa, tuwrı joldan shıqsa, keyin bul qátelerden, gúnálardan qaytsa, onı quday keshiredi» dep ayıladı. «Kim zulımlıq qılǵannan keyin táwbe qılıp, jaqsı islerdi islese álbette, Alla onıń táwbesin qabıl qıladı. Alla gúnáları keshiriwshi hám reximlidur». (Quran. «Moyda» súresi 39-ayat).

Táwbe qılǵanda jaman islerin bilmesten tezden táwbe qılıw xalıqtıń ádebinde aqlǵa tuwra keledi. Sonıń ushında islam dininde: «jamanlıqlardı qılıp júrip, ájel jaqnlaǵanda endi táwbe qıldım» degenlerdiń, yaǵnıy kápir halında ólip ketkenlerdiń táwbesi qabıllanbaydı. Ondaý kisilerge o dúnyada azapları tayarlap qoyǵanbız (Quran, «Niso» súresi 18-ayat) dep Quran táwbege úlken áhmiyet beriw menen birge, táwbege kesh kelgenlerdi o dúnyadaǵı azaplar menen qorqıtadı.

Tariyx nápsiqawlıqtıń sebebinen neshshe túrli baxıtsızlıqtıń júz bergenin biledi. Sonlıqtan nápsige beriliw ómirdegi haqıyqıy talaptan shetletilip, aqıldan adastıradı. Quran: «Álbette kóp adamlar ilimsizliginen háweiy-nápsige berilip joldan adasadı». (Ańom súresi, 119-ayat) deydi.

«Baylıq malı dúnyanıń kópligi menen emes,

Bálki nápsiniń tolıǵı menen belgidur». (Mın bir hádis 678)

Demek nápsiniń izinen juwıratuǵın Adam onıń qulına aylanadı. İnsan nápsini waqtında jılawlay almasa, materiallıq hám ruwxıy qátelerge jol qoyadı, aqırında ayanıshlı jaǵdayǵa ushırap qaladı.

Nápsini jónleytuǵın bir ádeplilik qásiyet bul-qánaát. Qánaát ádepliliktıń baslı túsiniǵı hám onıń tiykarı. Ol adamnıń sana-sezimindegi hám iskerligindegi jaqsı ádet. Onı ádetke aylandırǵan adam ómirinshe baxıtlı boladı. Sebebi ol tuwrı joldan taydırmaydı, azǵantayǵa da qánaát ettiredi. Ol áshkózlikke



berilmeydi, kisiniń zatına názer taslamaydı, ayaǵın oǵan qarap qıya baspaydı. Sonlıqtan qánaátshıl adam jumsaq hám álpayım bolıp, ol jurttıń húrmetine miyasar boladı. Sonıń ushın xalqımız:

«Qudayım hár ne berse qıl qánaát,  
Júrekten qılma minnet hám jaraqat» degen.

Kóp waqıyalar islam dininiń musulmanlardıń qálbine quyǵan saqıylıq ádetiniń tereń ekenligin hám jámiyettiń jasawında júdá áhmiyetliligin kórsetedi. Belgili danışpan Abdraxman Jámiy: «Eger úyinen shıǵarıp berse, barıw-jóǵı yarım nanın geda, yarım ǵáziyneni bergen shaxtan saqıylıq babında sol geda aǵla» dep xarakterleydi.

Saqıylıq qayır-saqawat penen baylanıslı. Saqawat óz malınan jetim biysharalardı bermek. Saqawattıń kerisi-baqıllıq. Baqıllıq qılıqlardıń eń jamanı. Sarań adam óziniń qolındaǵı mallarınan ózi de paydalanbay qaladı. Basqalarǵa da paydası bolmaydı. Sarańnıń malı ózinen soń orınsız jerlerge sarıp bolıp, tezlik penen tamamlanadı. Sarań adamdı kitap artqan haywanǵa uqsatqan. Ústindegi júginen ózine payda joq. Saqawat jalǵız malda emes, ilimde de boladı. Ilimli kisiler ilimsiz kisilerge ilimdi bildirse saqıylıq. Eger bildirmekti qálemese, ol Allatala aldında juwapker hám jazalanıwshı.

Saqıy kisiniń qátelerin keshirińler, sebebi Allataala onı hár bir súringenińde qolınan tutup turadı. (Mıń bir hádis, 161).

Ulıwmainsanıy qádiriyatlar hár bir millet ruwxıylıǵında ózine tán arnawlı sistema formasında kórinedi. Sebebi, milliy ruwxıylıq tariyxıy qubılıs, ózbektiń, qaraqalpaqtıń ruwxıy jetiskenligi, nemis yaki qıtay xalqınıń basınan keshirgen tariyxıy processlerden pútkilley parıq qılatuǵın siyasiy-mádeniy zamanda júz bergen. Hár bir xalıqtıń ulıwmainsanıy qádiriyatlardı ózine tán formada kórsetiwiniń sırda sonda. Túrli milletler ruwxıylıǵınıń ózine tánligi ráńbáreń bolıp, olar bir-birin bayıtıp baradı. Ulıwmainsanıy qádiriyattı bir xalıq jaratpaydı, bul qádiriyatlardı hár bir xalıq, hár bir el óz tariyxıy tájiriybesi menen

áste-aqırın qálipseştirip baradı hám óz-ara túrlishe qatnaslar protsesinde eller, milletler bir-birin túsinip, óz-ara ruwxıylıǵındaǵı ulıwmalıq táreplerin ańlap baradı.

Ulıwma milliy qádiriyatımızdı tiklew ulıwmainsanıy teńsalmaqlıqtı, uyǵınlıqtı, ádalattı tiklewge urınıw. Eger uyǵınlıq buzılsa, adamzat ruwxıylıǵı da tolıq bolmaydı. Sebebi, pútkil dúnya xalıqları bir-birin túsinip jasawı lazım. Dushpanlıq kóz-qarasta qaraw emes, mehir adamzattı birlestiredi. Bul ullı haqıyqattı biziń ata-babalarımız álle qashan-aq ańlap jetken. Biraq ózgeni túsiniw ushın ózgege mehir kózi menen qaraw ushın, dáslep insan ózligin ańlawı kerek. Ózligin ańlamaǵan hesh qashan ózgeni túsinbeydi, onı qalısqabıl etpeydi. Tiykarınan milliy qádiriyatımızǵa búgin ayırıqsha itibar da usı ózligimizdi ańlap jetiwge bolǵan kushli iqtıyaj nátiyjesi bolıp tabıladı. Qádiriyat mudamı milliy boladı, sonıń menen birge onda ulıwmainsanıy qádiriyatlarǵa qarsı nársede bolmaydı, sebebi hár bir millettıń ǵárezsiz ruwxıy dúnyası ruwxıy kórinisi bir waqıttıń ózinde ishki áhmiyetine, ózek tamırına kóre, ózge xalıqlar qádiriyatı menen ulıwma táreplerge, pútkil adamzattı birlestirip turıwshı elementlerge iye boladı.

Biz milliy úrp-ádetlerimiz, máresimlerimizge baha bermekshi bolsaq, pútkil insaniyat mápleri kóz-qarasınan, al Watan hám millet máplerin milliy qádiriyatlarımızdı uyǵınlıqta alıp qarawǵa tiyisli me?

Belgili bir formadaǵı ulıwma insanıy mádeniyat túrli úlke hám aymaqlardıń ózine tán mádeniyatları kompleksinen ibarat. Qanday millet, qanday xalıq bolmasın, bári bir onı málim bir insanlar quraydı. Insanlardıń hár biri óz kórinisi, óz pikirleri, óz turmıs jolı hár arızıw niyetlerine iye. Biraq barlıǵı Alla jaratqan maqluqtıń biri adamǵa tiyisli bolǵanı sebepli olardıń barlıǵı ushın bir bolǵan málim qádiriyatlar da bar. Bul qádiriyatlar hár bir millet, hár bir insan ushın ayırıqsha áhmiyetke iye bolıp, olardıń kóre bile biykar etiliwi, tán alınbaslıǵı, pútkil adamzat ushın apatlı bolıwı múmkinligin dúnya tariyxı

tájiriybesinde kóp márte dálillengen. Álbette, bunday qádiriyatlar barlıq insanlar, bárshe milletler tárepinen birden, ázelden ańlap jetilgen dep bolmaydı. Ulıwmainsanıy qádiriyatlar hárbir millettiń ruwxıy múlkinе aylanıwı ushın ásirler, bálki mın jıllar kerek boldı. Hátte búgin de barlıq insanlar, barlıq eller tolıq ańlap jetken dep esaplaw qıyın.

Máselen eń tiykarǵı ulıwma insanıy qádiriyat - hár bir dúnyaǵa kelgen insanniń jasaw huqıqın alayıq. Barlıq ilahiy kitaplar insanniń jasaw huqıqın qorǵaydı, ózgelerge nahaq azar jetkizbewge insandı nabit etpewge shaqıradı. Biraq insanlar hár dayım buǵan ámel etip atır ma? Bazı birewler kerisinshe usı kitaplardan ózlerine maqul bolmaǵan ózge insanlardı joq etiw ushın pátiwalar izleydi, ózlerin «musılman», ózgelerdi «kápir» dep járiyalaydı. Insanlardıń isenimi haqqında húkim shıǵarıw tek Allaǵa tiyisli Alla hátte óz payǵambarlarına da ózgeler ústinen húkim shıǵarıw huqıqın bergen emes. Allanıń rasuli tek onıń hidayatın bendelerge jetkeriwge juwapker. Yaǵnıy payǵambar (xabar) jetkeriwshi. «Húkim shıǵarıw tek Allanıń ózine tán», delingen. Quránı kárimniń «Ańom» súresi 57 ayatında.

Átiraptaǵı tárbiyatqa zıyan keltirmeslik jáne bir ulıwmainsanıy qádiriyat bolıp, bul da elege deyin kópshilik insanlar tárepinen ámeldegi iske aylanǵan joq. Insanlar, ádette arızmas háwesleri jolında óz kelesheğine ayawsız balta uradı.

Jáne bir ulıwmainsanıy qádiriyat ádalát tuyǵısı bolıp, xalqımızdıń «pıshaqtı áwel ózińe ur, awırmasa basqaǵa» degen naqlı bul qádiriyattı kúshli bir tárizde anıq kórsetedi. İnsan kápirgede, musılmanǵada, dosqada, dushpanǵada ádalát tiykarında qatnas qılıw tiyisligin ilahiy kitaplarda da ashıqtan ashıq bayan etiledi. Demek ulıwmainsanıy qádiriyatlar menen milliy qádiriyatlar túpten bir-biri menen baylanıslı.

Jámiyet rawajına bargan sayın ruwxıylıqqa itibardi kúsheytıw iqtıyajı tuwıladı. Sebebi, birde bir mámleket yaki jámiyet ruwxıy aǵartıwshılıq imkaniyatların rawajlandırmaı, bekkemlemey turıp, óz keleshegin oılay almaydı. Bunnan belgili mámleketimizde ásirler dawamında ata-babalarımız jaratqan milliy, diniy, mádeniy qádiriyatlarımızdı jánede rawajlandırıw ushın jańa sharayat hám imkaniyatlar payda boldı.

Ruwxıy qádiriyatlar quramında ádep-ikramlılıq ólshemleri tárbiyanıń negizin quraǵan. Tárbiyalıq processiz jámiyet rawajlana almaydı. Tárbiya bolsa ádep-ikramlılıq páziyletlerdi sińdiriwden baslanadı.

Kámillik óz-ózinen payda bolmaydı, ol insan jasaǵan jámiyetke, ortalıqqa baylanıslı. Jámiyet, ortalıq bolsa, insanlardıń óz-ara qatnasınan ibarat. Ádep-ikramlılıq usı qatnaslardan qalıplesedi, payda boladı. Bul qatnaslar qanday bolsa, tárbiya da solay boladı.

Demek jámiyet keleshegin támiynlew ushın ádep-ikramlılıq tárbiyasın bekkemlew talap etiledi. Xalqı ádep-ikramlılıq jaqtan jarlı bolǵan mámleket tabiiy baylıqları, materiallıq baylıqları esapsız bolsa da hesh qashan abıray-ıtibarǵa ılayıq ullı mámleket bola almaydı. Sol sebepten hár bir jámiyet áwele ózinde jasawshı shaxslardıń joqarı mánawiyatlı bolıwı ushın qayǵırıwı, olarǵa sol sezimge iye bolıwı ushın sharayat jaratıw kerek.

Ádep-ikramlılıqtı qádirlew hár bir insannıń joqarı wazıypası esaplanadı. Sebebi, onda insanǵa hám insaniyat táǵdirine keri tásir etetuǵın belgisiz jaǵdaylardıń ózi joq.

Ádep-ikramlılıq miyras xalqımızdıń kóp ásirler dawamında toplanǵan biybaha ǵáziynesi. Ol júdá keń mazmunǵa iye. Onda milliy hám ulıwmainsanıy qádiriyatlar óz kórinisin tapqan. Sol sebepten biz olardan óz ornında tuwrı paydalanıwımız zárúr. Sonda ǵana jámiyetimizdiń alǵa qarap barıwın támiynleybiz.

Jámiyet rawajlanıwı sonı kósetedi olardıń barlıǵında da adamlar ortasındaǵı ádeplilik qatnaslar ekonomikalıq, siyasiy, huqıqıy ólshemler tásirinde rawajlandırılǵan. Biraq bul, joqarı mánawiy processlerden uzaqlassa da rawajlanıw múmkin degeni emes. Biziń xalqımız rawajlanıwında insanıy qatnaslardı bekkemlewde tiykarınan ádep-ikramlılıq tarawlar belgili orındı iyeleydi. Sonıń ushın da jámiyet turmısındaǵı qatnaslarda adamlar málim bir ádep-ikramlılıq úrp-ádet hám qádiriyatlardıń bir bólegin bolsa da ózine sińdirgen hár bir insan jámiyetti de umıtpaydı. Jámiyet ushın qayǵıradı. Ádepli shaxs óziniń múnásip háreketleri menen basqa shaxslardı izinen bariwǵa jeteleydi.

Ádep-ikramlılıq nızam hám qaǵıydalar kóp. Olar insannıń turmıs táriziniń barlıq táreplerin qamırap alǵan. Ádep-ikramlılıq jaqtan tomen bolıw kóbese insanlar ortasındaǵı mehir aqıbeti joq etip, jámiyetti ıdıratadı. Demek, progressip rawajlanıwdan regressip rawajlanıwına alıp keledi. Kámilikke umtılwshı insanlar kemeyedi. Qala berse jámiyettiń tınıshı buzılıp, turaqlılıq joq boladı.

Qaysı jámiyette ádeplili isler jolǵa qoyılsa, ol jámiyettiń abıroyı joqarı, ahwalı jaqsı boladı. Eger jámiyette hátteki bir adam ádepsiz bolsa, yaǵniy ótirikshi, jalatay, satqın, atabiyzar, enebiyzar bolsa, ol adamnıń bul qásiyetlri jámiyetke tarqap, jámiyetke úlken ziyanın tiygizedi.

Hádisi sharifte ayılǵanıday «Watandı súymek iymannandur», «Ata jerim», «Ana jurtım», «Kindik qanım tamǵan jer» kibi tariyxıy túsinipler turmısta óz ornın iyelep, áhmiyetin tiklemekte. Biraq Watannıń haqıyqıy perzenti bolıw ushın onı súyiwiń, qádirlewiń hám sol menen maqtanıwdıń ózi jetpeydi. ózin Watan perzenti dep esaplaǵan hár bir insan onıń ekonomikalıq, ruwxıy baylıqların asırıp abaylaw, jáne de kóbeyttiriw, Watan qudiretin bekkemlew, onıń xalıqlar arasında abroy-itibarın asırıw isine múnásip úlesin qosıwı zárúr. Xalqımız «Watan ushın jan beriw múmkin» degen. Watan ushın

otqa túsken erlerin, qayırımlı xalqı, Watan-anası da umıtpay mángi dańqqa bólegen, ózbektiń, qaraqalpaqtıń, qazaqtıń yaǵnıy bárshe millettiń ańızǵa aylanıp, dástanlarǵa arqaw bolǵan, eliniń ar-namısın qorǵaǵan, onıń abadansılıǵı, ruwxıy rawajlanıwı ushın jan ayamaǵan ullarınıń atların mángilik qılıp atırǵanlıǵın biz házirgi Prezidentimizdiń kóregenlik siyasatınıń tásirinde kórip atırımız. Biziń xalqıqlarımızdıń ata-mákanın ardaqlaw sezimi júdá tereń. Olar ushın tuwǵan jerdi qásiyet tutıw qanǵa sıngen minez, ázelgi dástúr. Bul biziń janımızǵa hám tánimizge ana súti menen taraǵan, ana tili menen kirgen. Sonlıqtanda «Er tuwǵan jerine, iyt toyǵan jerine», «Jat elde sultan bolǵansha, óz elinde ultan bol» degen naqıllar tek biziń xalqıqlarımızdıń kewil-kúyine, dúnya biliwine tán sıyaqlı, yamasa:

«Giyne qılıp, eldi baslap ketkennen,  
Qádirin bilmes elge xızmet etkennen,  
Jat jerlerde músápirlik shekkennen

Urıp-soǵıp qorlasada el jaqsı»-degen Ájiniyaz babamızdıń sózi bunıń mısalı bola aladı.

Qanday jaǵday bolsada, qanday jetispewshilik, kemshilik bolsa-da Watandı jamanlaw tuwǵan ananı jamanlaw menen barabar. eger elde qansha kemshilik bolsa ol Watannıń emes, al perzentleriniń kemshiligi, al onı dúzetiw, onı jaqsılaw Watan aldındaǵı hámmeniń parızı hám qarızı.

Watanǵa muhabbat-watansúyiwshiliktiń baslı nátiyjesidur. Watandı júreken qásterlew hám súyiw kerek. Bunıń ushın den-sawlıqlı, aqıllı hám ot júrek bolmaq lazım. Watandı sheksiz súyiw, onı pútkilley súyiw, ondaǵı barlıq jaǵdaylar menen, jetiskenlikler, kemshilikleri menen qosa súyiw bolıp tabıladı. Jiyrenshe sheshen «Óz úyim óleń tósegim» dese Ájiniyaz «Qurbaqa búlbilim, jekenim baǵım» dep óz Watanına ájayıp joqarı baha bergen. Watandı sheksiz

súyiw, ardaqlaw menen qosa onı jawlarınan jan ayamay qorǵaw hár bir perzenttiń minneti hám parızı.

Demek, Watandı sájdagah, kibi muqaddes sanaw, watandı hár qanday dushpanlardan qorǵaw, millet, xalıq azatlıǵı jolında kerek bolsa janın pidá qılıw, hadal hám pidákerlik miynettiń tiykarında eldiń sociallıq, ekonomikalıq hám mádeniy rawajlanıwına úles qosıw, Watannıń tariyxı, tili ádebiyatı, isskustvosı dnni mádeniyatın ata-baba miyrasların jetik biliw hám olardı xalıqaralıq ortalıqqa kórsetiwge belsene qatnasıw, mámleket nıshanlarınń áhmiyetin jetik biliw hám olar menen maqtanıw esaplanadı.

Insanpárwarlıq-bul biziń xalqımızdıń milliy pázıyetleriniń biri. ol-insanlardıń insanlarǵa bolǵan mehir-muxabbatı, qayır saqawatlılıǵı, basqa awır kún túskende dártke sherikligi.

Insanpárwar-bul insannıń insanıylıq kelbetiniń ólshemi. Bul haqqında xalqımızdıń túsiniǵı erte dáwirlerde qalıplesip, áyyemgi dáwirlerde payda bolǵan ertek, ráwiyat, ańızlar, naqıl-maqallarda óz sáwleleniwın tapqan.

Shıǵıs filosofiyası basınan-aq insan ruwxıyatın, onıń ruwxıy álemin biliwge, adamlardıń óz-ara qatnasın ańlawǵa itibar bergen. Batis filosofiyasınıń tiykarǵı maqseti bolsa sırtqı dúnya tábiyatın biliwge, insanlardıń tábiyatındaǵı ornın anıqlawǵa qaratılǵan edi.

Oyanıw IX-XII ásirlerde Turanda da payda boldı, bul birinshi oyanyw edi. Turanlıq húkmiranlar xızmetinen buǵan baylanıslı eki-úsh mısıl keltirsek, pikirimiz aydınlasadı. Turanlıq Mamun – Xorezm shax Mamun tárepinen Úrgenchte akademiya ashılǵanda Xorezm saltanatı dúnyadaǵı eń úlken hám eń qúdiretli mámleketlerden birine aylanıp baratırǵan edi. Sabuktakin ulı Mahmud Ğaznawiy da mámlekettiń qúdireti hám abırayın asırıw ushın usı joldan bardı. Abu Rayxan Beruniy óziniń «İndiya» kitabın, mádeniyattanıwǵa baylanıslı miynetlerin onıń tapsırmasına kóre hám onıń sarayında jarattı. Sebebi, Mahmud

Ġaznawiy jan qońsı bolmısh bul mámleketti biliwi kerek edi. Áyyemgi hind tili – sanskrita jaratılǵan eń bahalı miynetler Ġaznada usı dáwir tili bolmısh arabshaǵa awdarılǵanı da sonnan derek beredi.

Shıǵısta ekinshi oyandıw Amir Temur atı hám xızmeti menen baylanıslı. Sahıbqıran zamanında saltanat sonday qúdiretli hám ádalatlı, el-jurt sonshellı tınısh, jollar biyqáter bolǵan, Samarqand, Buxaradan, Xorezm, Xirattan mámlekettiń barlıq jerinen haj saparına jolǵa shıqqan adamlar Mekkege, Madınaǵa zıyarat etip, aman-esen eline jetip kelgen. Sawda kárwanları ushın jol Qıtaydan Rimge deyin ashıq edi. Bunıń sebebi sonda saqıpqırannıń mámleket siyasatına kóre insannıń sociallıq awhalına da, ruwxıy kamalatına da teńbe-teń itibar berilgen, jáne Shıǵıs hám Batıs filosofiyası birlestirilip, bir maqsetke baǵdarlangan edi. Buǵan mısál etip, Amir Temurdıń Ispaniya, Frantsiya, Rim, Vizantiya mámleketleri menen elshilik, házirgi tilde, diplomatiyalıq qatnaslar ornatılǵanın, elshiler barıp-kelip turǵanın aytıw múmkin.

Shıǵıstan birinshi, ekinshi, úshinshi oyandıqlar evropaǵa kóshti, onıń orayı dáslep Frantsiya boldı, keyin evropa – Ispaniya, Italiya, Angliya, Germaniyaǵa jayıldı, soń bul mámleketler arqalı Rossiyaǵa da jetip keldi, bizler bolsa dúnya rawajlanıwınan shette – ǵáplette qalıp kettik, aqır-aqıbette tutqınlıqqa tústik.

Biziń áyyemgi tariyxımız, bay mánawiyatımız, mádeniy miyraslarımız, qolǵa kiritken jeńislerimizdiń, erten jetisejaq jeńislerimizdiń hayotbaxısh tiykarı.

Haqıyqatında, biziń mámleketimiz bekkem, kúshli tpárdiywalǵa iye. Ol mısalı bir úlken shınarǵa usaydı. onıń tamırı júdá tereńge ketken – neshe mıń jıllıq tariyx qatlamlarına tutasadı.

Biz úlken tariyx, úlken civilizatsiya jaratqan ullı babalarımızdıń nızamlı áwladlarımız. Bunday babalarımızdı eslemesek, olardıń xızmetlerine múnásip baha bermesek, olar isin dawam ettirmesek, dana úgitlerine ámel etpesek



ózlígmızdı umıtıw, mánawıy gúmirahlıq. ótmish tariyxımızdıń nurlı betlerin húrmet penen yadqa alıw, fojıyalı betlerinen ibrat alıp sabaq alıw, ótkenlerdıń ruwxın shad etiw shın bilimlilik belgisi.

Búgin biz elimizde xalqımızdıń erk-ıqrarınıń kórinisi bolǵan Konstitutsiya hám nızamlar tiykarında demokratiyalıq dúnyalıq mámleket qurıp atırǵanımız málím. Bul mámleket eń áweli dúnyalıq progreske, onıń eń aldınǵı jetiskenlik hám nátiyjelerine tayanadı.

Sonıń menen birge, sonı da umıtpawımız kerek, diniy jámiyet pútkilley biykar etilgenin biz keshegi tariyxımız mısallınan jaqsı bilemiz. Bunday ideologıyanıń qáterli tárepi sonda, ol neshshe ásirler dawamında din negizinde qalıplesken, xalıq turmısınıń ajıralmas bólegine aylanıp ketken qádiriyatlar – bul jazba yaki awızeki, materiallıq hám ruwxıy miyras bola ma, ádep-ikramlılıq yaki dástúrler bola ma, milly kóz-qaras yaki turmıs tárzi bolma ma - bulardıń bárshesin biykar etedi. Nátiyjede adamzat óziniń ishki dúnyası, sezim-tuyǵıları hám kóz-qaraslarına, tayanıp-súyenip, turatuǵın fundamentinen mahrum bolıp, «sovet danışpanlarınıń» aytqanıday, úlken mámleket mashinasınıń «shúyine» aylandı. Aqır sońında bunday adam ata-anasın da, óziniń milleti, xalqı hám Watanında tanımaytuǵın ayanışlı halǵa túsip qaladı.

Burıńǵa kolonial dúzim tap usınday jawız maqsetlerdi gózleytuǵın edi. Sonıń ushın kommunistlik ideologiya háwij alǵan dáwirlerde, atap aytqanda, ótken ásirdeń 80-jıllarınıń aqırlarında xalqımızdıń basına qanday azap-aqıretler jawdırılǵanın, álbette, hesh qashan umıtıp bolmaydı.

Sol qaralı jıllarda kópshilike hátte janaza máresimlerine barıw, jaqınan ayrılgan adamlarǵa kewil aytıwǵa da tartınıp qalǵan edi. Ol jaǵın sorasańız, bazı bir juwapkerli lawazımda isleytuǵın adamlar ideologiya qısımınan qorqıp, ata-anası qaza bolganda jerlew máresimlerinde qatnasıwǵa da májbúr bolǵan edi.

Lekin hár qanday ayawsız quwdalawlarǵa qaramastan xalqımız báribir óziniń muqaddes dinine sadıq qaldı. Sonıń ozi-aq dindi insan, xalıq hám jámiyet turmısınan hasla óshirip bolmaytuǵınlıǵınan jáne bir ret dárek beredi.

Biz muqaddes dinimizdiń xalqımız tariyxındaǵı áne usınday teńi-tayı joq ornın hám tásirin inabatqa ala otırıp, onı hár tárepleme tiklep, turmısımızdan bekkem hám ilaylıq orın alıwına eristik.

Sonıń ushın bul máselege qatnas jasaǵanda hádiste ayılǵan «Bul dúnyanı dep, o dúnyanı, aqırette dep, bul dúnyanı umıtpań» degen mazmundaǵı sózlerdi hesh qashan esimizden shıǵarmawımız zárúr dep oylayman.

Biziń ruwxıy turmısımız áne usı eki tiykar, eki tayanış noqattıń ústinde bekkem turıwı lazım. Egerde áne usı eki tiykarlardan birewi bosasatuǵın bolsa, jáne ózgelerge baǵınıshlı hám ǵárezli bolıwımız hesh ǵáp emes. Búgingi dúnyanıń pás bálentin túsinetuǵın qanday aqıllı tınıq adam bunı jaqsı ańlaydı, álbette.

Tariyx hám turmıs tájriybesi sonnan dárek beredi, dúnyalıq hám diniy qádiriyatlar birin-biri toltırmasa, búgingi kúnniń awır hám qıyın sorawlarına tolıq juwap tabıw ańsat bolmaydı.

Usı mániste biz muqaddes dinimiz isenimleri hám qádiriyatlardıń mudamı ulıǵlap, sonıń menen birge dúnyalıq turmısqa da qatań isenim menen umtılıp jasaǵanda ǵana ózimizdiń iygiliqli maqsetlerimizge jete alamız.

Imamlardıń imamı hám muqaddisler ullısı bolǵan Abu Abdullah Muhammed Ibn Ibrayım al-Muǵıra al-Buxariy al Jufiy hijjati 194-jıl shawal ayınıń 13 kúnine ótkende Buxarada tuwılǵan (809-j. 13-may). Jaslayınan atadan jetim qalǵan Imam Buxariy 10 jaslarınan baslap-aq arab tili hám hádis kitapların oqıw, olardı yadlawǵa qunt penen kirirken.

Imam Buxariy «Al-jomea as Sahih» hám «Al Adab al Mufrad» degen miynetlerinde kóp kewilsizlikler jalǵannan payda bolatuǵınlıǵın ayıp ótedi.

Hiyle, aldaw, zulım, haqsızlıq, ádalatsızlıq, isenimsizlik, dushpanlıq sıyaqlı nárselerdiń bárshesi jalǵan hámde jalǵansılıqtan payda bolǵan isler, deydi.

Jalǵanshı adamlardı aldasa da, Allanı alday almaydı. Sebebi, Alla adamlardıń qılǵan hár bir isin kórip turadı, biledi hám ayılǵan sózlerin esitedi.

Islam dininde bazı jaǵdaylarda ótirik sóylewge de ruxsat etiledi:

- bir-biri menen sóylespey atırǵan er menen hayaldi yáki eki musılmandı kelistiriw ushın;

- urıs waqtında dushpandı aldaw ushın;

- bir adamnıń janına, malına, dinine hám namısına zulım hám haqsızlıq penen zıyan jetkizilse, olardı qutqarıw ushın;

- kesellerge úmit hám quwat beriw ushın; payǵambarımız bir hádislerde sonday degen: «Adamlar arasında kelistiriw ushın jaqsılıq niyeti menen ótirik sóylegen adam jalǵanshı emes».

Payǵambarımız asa ketken baqıllıq haqqında: «Asa ketken baqıllıq iymán menen hám bir bendeniń kewlinde jám bola almaydı» (281-hádis).

Israpgershilik haqqında aytadı: «Israpgershilik dúnyanı gúna islerge sarplaw yaki ózine de bala-shaǵası ushın da hesh nársese qaldırmaı jaqsı hám jaman jolǵa bar-jolǵın berip jiberiw dep kórsetip, olardı «Baylıǵın nahaq jerge sarplaytugın insanlar» (444-hádis) dep túsindirip berdi.

Musılman adam basqalardıń ayıpların izlemeydi. Olardıń ayıbın ol jerde - bul jerde sóylep júrmeydi. Mómin insan biradarınıń ayıpların sır tutadı. Payǵambarımız aytqanıday, «Kim bir musılman tuwısqanǵa járdem qılsa, Alla da ol insanǵa járdem qıladı, qaysı bir musılman óz tuwısqanınıń dártlerine dárman bolsa, Alla da qıyamet kúni onıń dártlerinen birine dárman boladı. Kim bir musılman tuwısqanınıń ayıbın jasırsa, Alla da aqırette onıń ayıbın jasıradı».

Musılman adam shıraylı hám paydalı sózler sózleydi yaki tınıshlıq saqlaydı. Payǵambarımız bul haqqında mınaday degen: «Allaǵa hám aqıret kúnine isengen insan qayırılı hám paydalı bir sóz sóylesin yaki tınısh tursın».

Bir insan musulman tuwısqanına, jaqsılıq tilep ıqlas penen shın kewilden onı aqıllandırsa, bul ğıybat bolmaydı. Sebebi din tuwısqanınıń qáte hám nuqsanlardan qutılıwǵa járdemlesiw hám hár bir móminniń óz dini, tuwısqanı aldındaǵı wazıypası. Bunday is ğıybat bolmay, haq hám haqıyqatqa baslaw bolıp esaplanadı.

Urılıq - basqalardıń dúnyasın yaqı pulın jasırın alıp jumsaw, paydalanıw, degeni. Urılıshı insandı qaraqshı deydi. Qaraqshılar hesh is qılmastan jaman jollar menen pul tabıwǵa umtılıwshı jaman adamlar.

Urılıq biziń dinimizde de, basqa bárshe dinlerde de haram sanaladı. «Baqara» súresiniń 188-ayatında, «Nisa» súresiniń 29-ayatında urılıq haram delingen.

Urılıq keń mánide pul hám mal urlawdan ibarat emes. Máselen: Kem ólshew, tovardı qımbat satıp tez waqıtta kóp pul islew, qural menen insanlardan, olardıń úylerinen, banklerden pul yaqı maldı zorlıq penen tartıp alıw, bizge tapsırılǵan húkimet pulları yaqı adamlardıń pulların jumsap jiberiw sıyaqlı nárseler de urılıq esaplanadı.

Dinimizde adam óltiriw gúnalardıń eń úlkeni esaplanadı. Nahaqtan adamdı óltiriw jaramaydı, sebebi, adam óltirgendı Alla keshirmeydi. Quranı kárimde Alla buyıradı: «Kim qastan bir mómindı óltirse, onıń jazası jáhánnem bolıp, usı jerde máńgi qaladı. Hám ol Allanıń ğázebi hám lánetine duwshar bolǵay, Alla onıń ushın ullı azaptı tayarlap qoyǵan» («Niso» súresi, 93-ayat).

Quranı Kárimde Alla bir adamnıń óltiriliwin pútkil adamzattı óltirgenine, bir adamdı ólimnen qutqarıwdı barlıq adamzattı ólimnen saqlap qalıwǵa uqsatqan («Moida» súresi, 32-ayat).

Dinimizde qatań qadaǵan etilgen nárselerden biri ózin-ózi óltiriw. Jan – adamǵa Alla amanatı. Jandı beriwshi – Alla, waqtı jetken soń, jandı qaytıp aladı. Ózin-ózi óltirgen adam Alla amanatın saqlay almaǵanı ushın da amanatqa qıyanet etkeni sebepli gúnakar boladı.

Ózin-ózi óltirgen adamğa jaqsı názer menen qaralmaydı, hátte onday adamğa janaza oqılmasın deytuǵınlar da bar. Lekin biziń xanafiy mazhabında, eger ruwxıy kesellikke ushıraǵan bolsa, bunday adamnıń da janazası oqıladı.

Islam dininde haram etilgen hám Alla taala tárepinen qattı qadaǵan etilgen nárselerden biri adamdı más etetuǵın ishkiliklerdi ishiw. Xalıq arasında ishkilik dep júritiletuǵın bunday nárselerdiń túrli atları bolıwı múmkin.

Atı qanday bolıwına qaramstan más qılatuǵın hámme náse haram qılınǵan. Sebebi, payǵambarımız: «Adamdı más etetuǵın hámme náse haramdur», - degen.

Tákabbırılıq islam dininde haram. Quranı Kárimde jazılǵanıday, «Alla...Tákabbır hám maqtanshaq bolǵan adamlardı súymeydi» («Niso» súresi, 36-ayat).

Tákabbırılıq qılǵan adam Allanı ǵázeplendiredi. Bir hádiste «Ullılıq hám tákabbarlıq meniń kiyimim, kibir, yaǵnıy ullılıq meniń tonım. Tákabbırılıq hám ullılıqta maǵan teńlesiwdi qálegen adamnıń belin sındıraman» delingen.

Qurandaǵı júdá kóp ayatlarda tákabbarlıqtan saqlanıw buyırılǵan. Máselen, Alla taala bılay dedi: «Jer júzinde kibr-hawa menen júrmegil. Sebebi, sen jerdi tesip kete almaysań hám tawlarǵa jete almaysań» («Isro» súresi, 37-ayat).

Payǵambarımız da bir hádislerde: «Tákabbır adamdı Alla páske túsiredi, kemtar adamnıń bolsa dárejesin kóteredi», - deydi.

Nuh payǵambar óliminen bir az aldın balaların shaqırıp, olardı eki nárseden: Allaǵa shirk qılıwdan hám tákabbarlıqtan qaytarǵan edi.

Qızǵanshaqlıq – bir adamnıń qolındaǵı zatın yaki baylıǵınıń joq bolıwın tilew. Qızǵanshaqlıq islam dininde ayıplanǵan hám haram etilgen bir háreket. Hár bir adamnıń tábiyatında qızǵanshaqlıq bar. Bul qásiyetti adam ishinde saqlasa, basqalarǵa bunıń zıyanı tiymeydi.

Muhammed Payǵambarımız: «Barlıq adamlar qızǵanshaqdur. Lekin qolı hám tili menen kewlindeğini áshkar etpese, yaki basqalarǵa bildirmese, bul qızǵanshaqlıq basqa adamlarǵa zıyan keltirmeydi», - degen edi. Qızǵanshaqlıq jámiyette giyne hám dushpanlıqtı kúsheytedi, adamlar arasında húrmet hám muhabbattı joq etedi. Sonıń ushın payǵambarımız: «Adamlar bir birlerine qızǵanshaqlıq, kúnshillik qılmasa edi, awızbirshilik hám jaqsılıq ishinde jasaǵan bolar edi», - dep marhamat etedi. Sonıń ushın ilajı barınsha qızǵanshaqlıqtan uzaq bolıw, bunday zıyanlı bir jılandıń quyırǵın baspaslıq lazım. Sebebi, qızǵanshaqtıń ózine de, basqalarǵa da zıyanı jetedi.

Islam dini VII ásirde payda bolıp keń tarqala baslaǵanda onıń menen birge ilahiyat ilimide VIII ásirde arab xalifasında qalıplese basladı. Bul islam ilimi kalam (arabsha sóz nutq, gáp) dep atalıp diniy taliymatlardı filosofiyalıq tárepten dálillewdi wazıypa qılıp qoydı. Sebebi islam payda bolǵan dáslepki jıllarda taraxiyattan sociallıq, ekonomikalıq, siyasiy tárepleri qatarında onıń ruwxıy, ádeplik, ásirese dúnyaǵa kóz qaras tárepleri bul tarawdaǵı qanıygelerdi qızıqtıra basladı. Alımlardıń pikirinshe kalam ilimi 657-760 jıllarda qalıplesken.

Dáslepki dáwirlerde bul pikir iyeleri itixad hám aql arqalı sunnaǵa tuwrı kelmeytuǵın pikirlerge sol sunna arqalı juwap beriwdi maqset qılǵan. Al, islamnıń rawajlanıw dáwirinde bul máselege sunnadan dálil keltiriw jetkiliksiz bolıp qalıp oǵan qosımsha aqlıy dáliller keltiriw kerek bolǵan. Ásirese bul máselede mutazalitler ózleriniń logikalıq – filosofiyasılıq oylaw usılları menen islamda erkin oylılıqtıń kelip shıǵwına tiykar salǵan. Bunıń tiykarında islam filosofiyası qalıplese baslaǵan. Sol baǵdarda islamnıń kalammulasın birinshi mártebe tiykarlaǵan al`-Ashiriy hám al`-Matrudiy mektepleri dúnyaǵa kelgen.

Ashiriya kalamı tiykarınan Shafiyler arasında tarqaldı. Al Matrudiy kalamı Xanafiylik tárepdarlarǵa iye bolıp. Mowerannaxr musılmanlarınıń axidasına aynalǵan.

Sol dáwirde islamdağı etiqad máselesinde kóplegen pikirler, túrli kóz-qaraslar musulmanlardı túrli jollarğa baslağan edi.

Islam ilahiyatında usı kóz-qaraslardı tártipke salıw islam ulamaları al`-Ashariy hám al`-Matrudiylardıń payına tiyisli bolıp, olar barlıq qayshılıqlardı pútkilley toqtattı. Bul islam dini ideologiyasın dúziwde úlken xızmet boldı.

Al Matrudiydıń ilahiyat ilimlerin izertlew arqalı onı qalıplestirip, óz ornına qoydı, olardı qayta islep sistemağa saldı, hám islam filosofiyasın islep shıqtı. Ol dóretken táliymat islam dininiń biyik aqidalıq aǵımlarınıń biri sıpatında islam álemine tanıldı. Ol islam ilahiyatı haqqında onnan artıq iri shıǵarmalar jazǵan. Olardan ayırıqsha ekewi «Kitap at-tawxid» hám «Tavilot axl as-Sunnai» (Quran távili) islam áleminde teńi-tayı joq shıǵarmalar bolıp esaplanadı. Ol Allanı aqıl menen tanıw, iyman hám islamnıń bir nárse ekenin, jaqsı hám jaman háreketler bendeniń isi hám Allanıń jaratıwı menen payda bolatuǵınlıǵı, iymannıń tiykarı ıqırar hám taqiqtan ibarat ekeni, ámeller imannıń quramına kiretuǵınlıǵı, bálki sawaplar hám gúnalar ayırıqsha esapqa alınatuǵınlıǵın kórsetken.

XI-XII ásirde ilahiyatta logikalıq oylawǵa tayanıw nátiyjesinde haqıyqattı ańlap jetiwdiń túrli paralle` baǵdarları qalıplese basladı. Ol dáwirde eń kórnekli ilahiyatshıları Imam Abu Hamid al Ğázzaliy (1058-1111) hám belgili shayır, alım Omar Hayyam boldı.

Islam aǵartıwshılıǵı dáwiriniń eń ullı allaması Imam al` Ğázzaliy haqqında onıń shákirtleri «Eger Muxammadtan keyin payǵambar bolıw múmkin bolǵanda, álbette Ğázzaliy bolar edi» degen teńewleri biykarǵa ayılmaǵan. Ol islam álemi manawiyatın ózinen aldaǵı bes ásirlik bekkemleniwine óz shıǵarmalarında tereń juwmaqlap oǵan jańa baǵdarlardı belgilep bergen ustazdur»<sup>1</sup> deydi belgili filosof M.Imamnazarov.

Ol óziniń «Diniy ilimlerdi tiriltiw», «Qurannıń qáwmeti», «Adam isleriniń tárezisi» «Filosoflardı biykarlaw», «Saadat ximiyasi» h.t.b miynetlerinde islam ilahiyatınıń ilimiy sistemasın islep shıqqan hám onı filosofiyalıq jaqtan dáliyllegen. Ol dúnya nızamların aqıl arqalı biliw múmkinshiligin moyınlağan. Al Alla taalanı aqhıl arqalı tolıq ańlaw múmkin emes, onı ayırıqsha ruwxıy, fizikalıq, psixofizik háreketler hám sıyınıw, ibadatlar arqalı ańlaw múmkin dep esaplağan.

Al`-Gazzaliydiń miynetlerindeki júdá bahalı násiyatlarınıń biri bilim haqqında. Gazzaliy Alla taalanıń mınaday sózin keltrip bilimpazlardı júdá joqarı bahalaydı. «Aytshı: Biletuǵın hám bilmeytuǵınlar bir-biri menen teńbe?» «Alladan, onıń qullarınıń ishindegi biletuǵınları (alımları) ǵana qorqadı». «Shınında da alımlar payǵambarlardıń miyrasxorları bolıp esaplanad. Payǵambar miyras etip ya dinardı, ya dirxamdı qaldırmadı, al olar miyras etip tek bilimdi qaldıradı». Al payǵambarlardıń abırayı júdá joqarı onday adamlardıń payǵambardıń miyrasxorı bolıwdan artıq húrmetli hesh nársese joq» deydi.

Al`-Gazzaliy táliymatında «Alladan basqa quday joq» degen sózdiń eń áhmiyetli hám kiyeli sóz ekenligin kórsetedi. Abu Xurayra atlı sahabanıń Payǵambarımızdıń atınan ayılǵan mınaday sózin keltirilip «Kimde-kim «Bir Alladan basqa Quday joq». Onıń joldası joq. Oǵan húkimdarlıq tiyisli. Onıń menen maqtanaman, ol hámme islerdiń iyesi», degen sózdi bir kúnde júz ret aytsa, ol adam on quldı azat etkenindey sıylanadı, oǵan júz qayırılı is islegeni jazıladı, onıń júz jaman isleri óshiriledi» deydi.

Onıń nápsi haqqında pikirleri Xoja Axmed Yassawiydiń «Nápsige baǵınǵan patsha qul, nápsini júwenlegen qul patsha degen pikiri menen únlesken onı taǵıda tolıqtırıp mınaday pikirdi bildiredi. «Áy insan bilip qoy, udayına jamanlıqtı qálep turatuǵın nápsi saǵan shaytannanda beter dushpan. Shaytan nápsiniń háwesi menen moynına mın-mınlap minip alıp seni Allanıń



jolınan qaytarıwı múmkin». «Nápsi jaylawdı júrgen bedew atqa uqsaydı, onı jılawlap almasań maqsetińdi oyran qıladı. Kerisinshe mánziline tuwırılıp alsań, seni, úmit nátiyjesine aparadı. Nápside sonday» deydi.

Nekege qatnasta Ğazzaliy neke bes maqsetti sheshiwge qaratılğan bolıwı tiyis: Olar balalı bolıw, qálewimdi qanaatlandırıw, úy xojalıǵınıń jumısların alıp barıwdan qutılıw, kóp tuwısqanlarǵa iye bolıw, ózińniń hayalıńdı támiynlew ushın kúshli háreket etiw dep kórsetedi

Hayallardıń sapasın qanday esapqa alıw kerek degen sorawǵa: birinshiden dini-diyanatı bolıwı tiyis. Bul máselede pákizelikti moyınlamağan hayal, óziniń eriniń qádirin ketiredi. Ekinshiden ol ádep-ikramlı bolıwı kerek. Eger hayal ádepsiz bolsa, tilin tıymasa, onnan zıyan kóp boladı. Úshinshiden onıń sulıwlıǵıda kerek. Sebebi sulıw hayalı bar erkek basqa hayallarǵa qaray bermeydi. Tórtishiden nekege beriletuǵın sıylıq kóp bolmasın, kúyewden júdá kóp nárseni talap etiw qadaǵan etiledi. Besinshiden hayal bala tuwıw múmkinshiligine iye bolıwı zárúr. Altınshıdan múmkin bolǵansha qalıńlıqtıń etegi ashılmağan bolıwı kerek. Jetinshiden hayal kóregenli úyden shıǵıwı dárkar dep esaplaydı.

Bul máselede ol mınaday mısıl keltiredi. «Asma degen sahaba qızın uzatıp atırıp oǵan bılay depti «Sen óziń ósken uyańdı taslap baratırsań, óziń kórmegen tósekte bolasań. Zayıbıń menen qatnasta, sen oǵan jer bolasań ol saǵan aspan boladı, sen oǵan tósek bolasań, ol saǵan tayanış boladı, sen oǵan qul bolasań, ol saǵan baǵınıshlı boladı. Oǵan dápinbe, onda ol seni jek kóredi. Onnan alıslama, onda ol seni umıta baslaydı. Eger ol saǵan jaqınlassa, sende jaqınlas, eger ol alıslassa sende alıslas. Onıń iyis sezimin, esitiwin hám kózin saqla, ol sennen tek jaǵımlı iyisti sezsin, sennen tek jaqsı sózler esitsin, seni tek sulıw túrińde kórsin» dep aqıl bergeni qanday tásirli sóz.

Óziniń turmısı ushın qalay payda tabıw kerek degen máselede Payǵambarımızǵa qaysı tabıs eń jaqsı tabıs dep soradı, ol «Adamnıń óziniń miynetini menen hám hadal sawda menen» dep juwap bergenligin násiyatlaydı.

Sonday-aq Gazzaliy miynetlerinde doslıq hám tatıwlıq haqqında kóp násiyatlar berilgen. Házireti Aliyden hadal dos kim dep soradı: Ol Hadal dos sol, kim «seniń menen birge boladı, saǵan payda keltiriw ushın ózi zıyanda qaladı hám qıyın jaǵdayda da ózinikin shashıp, senikin jıynawǵa urınadı. Taǵıda «Eger jaqsı jasawdı qáleseń dostıńdıda, sonday-aq dushpanıńdıda xosh-kewillilik penen qabıl et, ózińniń qádirińdi bil, biraq joqarıdan qarama, tıńlaǵan bol hám ápiwayılıq kórset, biraq ózińdi kem sanama, barlıq isińde ózińdi ortasha usla, sebebi eki shettegide jek kóriwge turarlıq degen nasıyatların keltiredi.

Islamda adamlardıń izinen tıń-tıńlaw qadaǵan etilgen. Bir xalifa túnde qalanı aralap júrip qosıq aytıp otırǵan dawıstı esitip diywalǵa asılıp qarasa bir adam hayallar arasında vino iship otırǵan eken. Xalifa «O Allanıń dushpanı, qashanǵa deyin Alla seniń gúnalarıńdı jasıra beredi dep oyladıń» degende, ol adam «O, húkimdar, asıqpa, eger men bir máselede Allaǵa boysınbasam, sen onı birden úsh máselede tıńlamadıń. Hámmeden ullı Alla: ańlıma dedi, Siz ańlıdıńız, Alla úydiń artınan kirmeńiz dedi. Siz meniń úyimniń diywalına asıldıńız, Allataala kim musulman bolsa, basqa birewdiń úyine iyesinen ruxsatsız, sálem bermey kirmesin dedi. Al Siz meniń úyime sorawsız, sálemsiz kirdińız». Ol sózlerdi esitip Xalif: Eger men seni ózińdi jaqsı tártipte tut dep sorasam aytqanımdı qılasańba degende Awa, eger Siz keshirseńiz Allanıń atı menen ant ishemen, bundaydı endi hesh waqıtta islemeymen» depti. Qarańız qanday dárejede diniy kórsetpeler ullı hám ádalatlı. Hátteki patshaǵada tálim bolǵan.

Musulmanlardıń qońsıǵa qatnaslardaǵı qońsınıń huqıqı haqqında al` Gazzaliy bılay deydi: «Sen oǵan birinshi sálem ber, onıń jaǵdayları haqqında júdá kóp sorawlar bereberme, awırsa kewlin sora, lazımda onı jubat,

qıyınshılığın birge bólis, quwanışlı awhalda qutlıqla, oğan onıń menen birge quwanışın bólisip atırğanındı kórset, onıń qátesin keshir úyińniń tóbesinen onıń sharbağına basqalardıń kóriwge bolmaytuғыnlarına qarama, onıń úyine barar jolǵa kesent etpe, onıń uyine ne ákelip atırğanında kórme, onıń qandayda bir kemshiligi bolsa jasır, ózi bolmaǵan waqtında onıń úyine qarap tur, basqalardıń ol haqqında jaman sózin qaytarıp tasla, onıń januyasındaǵı hayallarǵa xızmetshilerine kózińdi salma, onıń balaları menen alpayım bol».

Payǵambarımızdıń ádep-ikramlılıq páziyeti tuwralı» haqqında aytqanda ol «Alla taalanıń Quranı karim arqalı onı qalay tárbiyaladı, onıń ádep-ikramlılıq ayrıqshaları. Onıń qalay sóyleskeni, quliskeni, qalay awqatlanlıǵı, qalay kiyingenligi, onıń saqıylıǵı, mehribanlıǵı, onıń qaharmanlılıǵı, onıń qúdireti, onıń keshirgishligi hám taǵı basqada ullı qásiyetlerin keltiredi.

Soday-aq onıń miynetlerinde júrektiń kemshiligin emlew hám ádep-ikramlılıqtı jetilistiriw, ózińdi tárbiyalaw, satqınlıqtı qaralaw, baylıqtı jaqtırmaw, menmenliktiń mánisi onnan qutılıw jolları, sabırlılıq hám algıslıq qatnaslar, óz janıńnan óziń esap alıw, oy júgirtiwshilik, ólimdi oylaw, jánnetti táriplew, ondaǵı házliktiń hár qıylı túrleriń haqqında jazılǵan.

### **III-bap. Dúnyalıq daxriylik emes**

#### **1. Dúnyalıq dindi biykarlamaydı**

Ózbekstan ġárezsizlik sharapatı menen álemge belgili bolıp, onı dúnya maqullap, qollap-quwatlap atırǵan dáwirde respublikada jasap atırǵan hár bir adamǵa júdá úlken mánáwiy juwapkershilik júklenbekte. Bul hár bir adamnıń ómirde iymanlı bolıw máselesi. Sebebi búgingi mektep oqıwshısı, joqarı oqıw orınlarınń talabası erteńgi social-ekonomikalıq turmıstıń quramalı maydanına beldi bekkem buwıp, bilekti sıbanıp túsetuǵın jigerbentler. Olar erteń siyasatqa aralasadı, belgili bir siyasıy joldı ámelge asırıwǵa kirisedi. Jaslarımızdın elde, dúnyada itibarlı bolıwı kóp jaǵdayda, olardıń iyman-itiqat túsiniklerine múnásibetleri menen belgilenedi. Eger biz sonday iymanlı jaslardı, iymanı pútin adamlardı tárbiyalay alsaq, dúnyaǵa tanılǵan babalarımızdın dástúrlerine sadıq bolamız. Sebebi babalarımızdın mánáwiyat bulaqları jańa áwlad ruwxıylıǵı menen uyǵınlasqanda ġana rawajlanıw boladı, joqarı mánáwiyat qarar tabadı.

Ótken dáwirdin filosofıyasında iyman túsinigi durıslı itibarǵa alınbadı. Házirge shekem biziń zamanagóy filosofıyamızda da onıń ádep-ikramlıqtaǵı salmaǵı izertlew ob`ektine aylanbadı. Onı úyretiw, túsendiriw házirgi kúnnin júdá bir áhmiyetli máselesi.

Din menen iymannın baylanısı haqqında sóz etsek, geypara adamlar onıń ekewin bir dep qaraydı. Belgili iláhiyatshı Abu Hamid al-Ġazzaliy iyman menen din túsiniginiń ulıwmalıq tárepleri menen birge, parqınıń bar ekenligin de kórsetken. Ulamanın pikirinshe, táwekel (qudayǵa tayanıw) iymannın tiykarǵı bólimi dep esaplanıp, ulıwma onda ilim, hal hám háreket barlıǵın kórsetedi. «Ilim, - deydi ol, - áhmiyeti, itibarlıǵına bola iyman hámduur. Sebebi iyman - qalıbtın itiqatı, bul ilimduur». Hádisi sháriplerde de ilim alıw iymanlılıqtın

tiykarǵı belgisi sıpatında analizlenedi, yaǵnıy «bir saat ilim menen shuǵıllanıw bir keshe ibadat qılıwdan abzaldur» delingen.

Kóplegen alımlar kúndelikli turmısta óndiris hám sociallıq iskerlikte adamlar ortasında iseniwdi iymańǵa teńlestirip, onı biliw quralı dep esaplaǵan. Mısalı Platon biliwdi birinshi orınǵa, aqıldı, parasattı ekinshi, isenimdi úshinshi orınǵa, uqsatıwdı, qıyastı tórinshi orınǵa qoyǵan.

Haqıyqatında da iyman jámiyette mánáwiyattı jetilistiretuǵın, adamdı insańǵa aylandırıw ushın qúdiretli ruwxıy qural. Óytkeni ol adamlardı milleti, dini, rassasına qaramay, bir-birine jaqınlastıratuǵın bir únles nárese bolıp, óz-ara isenim menen jasawǵa imkaniyat beretuǵın tartımlı túsinik. Sonıń menen qatar iymanlılıqtıń quram bólekleri retinde oǵan insap, táwbe, nápsi, qánaát túsiniklerin biriktirse, filosofıyalıq kóz-qarastan durıs boladı.

Insap ádalat hám hújdan menen is kóriw tuyǵısı, basqalarǵa qatnasta hadallıq hám tuwrılıqtı ańlatatuǵın túsinik. Insaplılıq, haqkewillilik, xalqımızdıń burınnan kiyatırǵan manawiy pazıyleti bolıp esaplanadı. Insap "hújdan" túsinigi menen baylanıslı, málim manide hadallıqqa uqsap ketetuǵın adep-ikramlılıq pazıylet bolıp ol óz ishine haqıyqatlıqtı, tatıwlıqtı, alınǵan minnetlemesine sadıqlıqtı, islenip atırǵan istıń tuwrılıǵına isenip, adamnıń óziniń hám basqalardıń aldında rasǵóyligin, basqa adamlardıń huqıqların moyınlaw hám húrmetlewdi qamtıydı. Insaplılıq adamlardıń iskerligi menen baylanıslı bolıp, olardıń kúndelikli turmısındaǵı talabın hám háreketin óz-ara qadaǵalap baylanıstırıp otırıwdan kelip shıǵadı. Adamlar arasındaǵı qayırqomlıq jáne jawızlıqtı bahalaw da insapqa baylanıslı.

Insap ruwxıylıq sıpatında «ádalat» túsinigine jaqın. Eger ádalat mámlekettiń puqaraǵa, jámiyettiń shaxsqa, úlkenniń kishige, basshınıń ishshige, insannıń insańǵa hadal, tuwrı qatnasında kórinetuǵın bolsa, insap ádalat ólshemin

saqlanıwı sıpatında kózge taslanadı. Ol puqaralar, jámiyet aǵzaları ortasında insanıyлық, adamgershilik qatnaslarınıń milliy qádiriyat dárejesine kóterilgen ádep-ikramlıq norması. Insap jámiyette mehr-miriwbet, óz-ara húrmet hám tatiwlıqtı bekkemleniwi, insanparwarlıq ruwqınıń kúsheyiwine hám milliy kórinisin saqlap qalıwǵa xızmet qıladı.

Jámiyetimizde ruwxıy jańalanıwdaǵı gózlegen bas maqsetimiz jurt tınıshlıǵı, Watannıń gúlleniwi xalıqtıń erkinligi hám parawanlıǵı, kamil insandı tárbiyalap, sosiallıq birlik hám milletara tatiwlıq, diniy bawrıkeńlik sıyaqlı máselelerdi iske asırıwdı dúnyawiy hám diniy principilderdiń birliginiń áhmiyeti oǵada ullı. Bul máselede adamzat ómirinde jámiyettiń demokratiyalıq tiykarında jasawında dúnyalıq hám diniy túsiniqlerdiń biri-biri menen baylanısın túsiniw hám ámeliyatqa qollanıw úlken nátiyje beredi. Bunıń iske aspawı keshegi totalitarizm dáwirindegi dinniń quwdalanıwı sıyaqlı daxriylıqlar mámlekettiń jasawna qáwip tuwdırǵanı hámmege málim. SSSR qulaǵannan keyin millettiń dinleriniń óz xalqınıń qushaǵına qaytıp oralıwı sol mámleketlerdiń ruwxıyatınıń jaqsılanıwına tásir jasap olardıń demokratiyalıq tiykarda rawajlanıwına óz úlesin qospaqta.

Ózbekstan Resupblikası aymaǵında VIII-ásirden baslap islam tiykarǵı húkimlik ertken din bolıw sebepshisi onıń januyaǵa, jámiyetke kirip barıp mánawyattı bayıtıwǵa kúshli úlesin qosıwı tiykarında elimizde demokratiyalıq tiykardan qayta tiklewde áhmiyeti joqarı.

Aytayıq, onıń ádalat, iyman, insap, ásirese ádep-ikramlıqqa baylanıslı kórsetpeleri házirgi zamanına baylanıslı dúnyawiy mámleketti qurıwdıń principi menen sáykes keledi.

Din tábiyat, jámiyet, insan hám onıń sanası, jasaw maqseti hám baǵdarı insaniyattı qorshap otııp, bul ortalıqtan tısqarıda bolǵan onı jaratqan házirgi zamanda insanlardı tuwrı, haqıyqatta ádil ómir jolın kórsetetuǵın hám

úyretetuǵın ilahiy qúdiretke iseniwdi táripleytuǵın diniy qásiyet insannıń kúndelikli turmısı ushında úlken áhmiyetke iye.

Diniy hám dúnyawiyliktiń uyǵınlasıwınıń dindegi «Jan» haqqında túsiniwiniń dúnyawiyliy penen uyǵınlasıwına qarayıq.

Ne ushın adamlar bulay deydi. Yamasa onıń «kewil kúyi tómén», «Ol adamda meniń kewlim joq», «Ózim hár jaydaman kewlim sendedur», «Kewlim kóterilip qaldı», «Kewil qosqan qostarım», «Onıń kewlin xosh etemen» dep sóyleydi.

Ne ushın Ájiniyaz babamız «Yalǵanshıda heshbir kewil xoshı joq. Mázi tıqır-tıqır tili bolmasa», «Kewlim ister kórmege, Jánnet kibi qoynıń ashıp» dep jazadı. «Kewlimjay» adam atı bar. Bul tastıyqlawlardıń hámmesi, yaǵnıy insandardıń kewil kúyleri filosofiyaǵa baylanıslı másele bolıp adamzattıń psixikasınıń jumbaǵı retinde túrli tartıslardı, tolǵanıslardı tastıyqlawlardı keltirip shıǵarǵan hám elede óziniń uzaq hám tereń izertlewlerin talap etetuǵın másele.

Oylap qarasaq, kewil máselesi bolmıstıń hám biliwdiń hámme táreplerin qamtıytuǵınına karamastan onıń adam psixikasındaǵı ornı, adamlar menen janasıwdaǵı ózgesheligi hám ómirdegi xızmeti, tikkeley tolıq izertlenbegen sıyaqlı. Kewildiń adam sanasınan ǵárezsizligi, onıń sınarı bolǵan jan, qálb sıyaqlı túsiniqlerge qatnası filosofiyada elede anıqlanbaǵan sıyaqlı tuyıladı. Kewildiń kóteriliwi ruwxlandıradı. Adamlar kewildiń járdeminde ruwxıy kúshli boladı. Sonda ruwxtıda janǵa qosıp, onıda jan halatınıń qásiyeti, hátteki, ilahiy kúsh depte qarawǵa tuwra keledi.

Biziń ullı danışpan babalarımızdıń, dúnyanıń belgili filosoflarınıń tastıyqlawına tereńirek únilsek kewil, materiyada emes, sanada emes, sezimde emes, óz aldına bólek jasaytuǵın bir nárse (atribut) retinde kórinedi.

Shınında kewil ne? Ol sanama? Sezimbe? Durıs biz sanalı maqluqpız. Biraq sanağa baylanıslı sanağa tiyisli ob`ektler, (atributlar) bar emespe? Olar oylaw, aqıl, parasat, analiz, sintez, juwmaqlaw hám t. basqalar. Al sezim bolsa seziw organlarındaqı sırtqı tásirlerden payda bolatuǵın qubılıs, túysik, emotsiya.

Anıǵıraq aytqanda, sezim adamdı sırtqı dúnya menen baylanıstıratuǵın bir qural. Biliwdiń dáslepki basqısı. Ob`ektiv dúnyanı tikkeley sub`ektiv tárizde sáwlelendiriw bolıp esaplanadı.

Al bul sáwleldiriwsiz-aq «kewlim sezip tur», «Burınnan bilip edim», «Kewlińe kelmessin», «Kewlińdi taba almadım» yamasa «Kewliń ǵamlı kórindi» deymiz. Usılardıń, sana hám sezim menen qanday baylanısı bar.

Filosofiyalıq shıǵarmalarda kewildi jangá, qálbke qosıp onı «dil» dep belgileydi. Sonıń tiykarında «Aytsam tilim, aytpasam dilim» degen tórelı túsinik payda bolıp, «aytsam tilimnen janaman, aytpasam jan azabına ushırayman» janım ashıydı dep kúyip-janadı.

Dúnyaǵa belgili al` Farabiy babamız. «Dil sonday bir aǵza onı deneniń basqa heshqanday aǵzaları basqara almaydı. Onnan keyin miy keledi, Ol tiykarǵı aǵza sanaladı. Lekin onıń húkimliligi ekinshi dárejededur. Miy barlıq aǵzalarđı qálb (kewil) húkimine kóre basqaradı. Ol tek qálbke (kewilge) ǵana xızmet etedi»-deydi.

Sonda qálb (kewil) qanday aǵza. Ol deneniń basqa aǵzaları menen sanaspasa, miy ekinshi aǵza bolıp ol kewildiń tapsırmasın orınlaytuǵın bolsa, onda biziń burınǵı túsiniklerimiz qalay boladı. Eger qálb-kewil-jan bar bolıp ol deneniń basqa aǵzaların basqarsa, bizlerge hámme waqıt úyretilip kelgen «jan joq» tek «tán bar» degen túsiniklerge qalayınsha qatnasıwǵa tura keledi. Bul máselede belgili dúnya filosoflarınıń atası Aristotelge júginsek: «Adamzat jan hám tán birliginen ibarat, jan dene ústinen húkimlik qıladı. Tán bolsa jangá boysınıwı kerek» deydi. Sonda jan qanday aǵza? Al, Platon bolsa jan aqıl hám



materiallıq dúnyanı biri-birine qosıp turadı. Jan hámme waqıt pútkilley hárekette. Hár bir adamnıń janı sol ulıwma jannıń obrazı, ózinshe túrde kórinıwı. Adam ólimi menen ol joǵalıp ketpeydi» deydi. Al, hind filosofiyasında «qálb» túsiniǵı «jivo» túsiniǵine turı kelip «insan qálbi onıń denesindegi tutqını» dep uqtıradı.

Dúnyaǵa belgili Nobel` sıylıǵınıń laureatı meditsinada neyrofiziologıyanıń jetik qánigesı Djon Ekls bılay deydi: «Adamdı onıń denesinen tısta jasaytuǵın Bir nársenı basqaratuǵınlıǵına heshqanday gúman joq». (AiF 2013-j. №46).

Belgili ulama Mavlono Rumiý bılay deydi: Dil (jan) qanshalıq saf bolsa onıń ilmi hikmeti, jamalınıń nurı sonsha tınıq bolıp kórinedi.

Bir tamasha jeri bizler jandı joq deymiz. Biraq «Janım», «Jángenem shártińdi ayt», «Janıń shıǵıp baratırma», «Janım jay taptı» dep sóyleymiz. «Bas awırsa jan qorqadı» dep tastıyıqlaymız. Bolmasa «Tánim ishimde janım, jasaǵay bul el aman» dep jırlaymız. Demek bul gáplerdińde filosofiyalıq mánisine úńiliw júdá áhmiyetli sıyaqlı.

Shınında da insan kem úyrenilgen óz aldına jaratılıs, onıń dili ruwxıyatı sırlarǵa tolı, quramalı dúnya. Dil, jan hám kewil bolǵanı ushın «Jan áziz, dil awlie (mukaram) deydi xalkımız.

Jan hám kewildiń ózinsheligi, onıń sanaǵa baǵınbawı, geyde oylanılmaǵan ersi-ersi islerdi islewine geypara adamlardıń urınıwında kórinedi. Mısalı adamlar arasında «asıl-asıl» degen kesellik ushırasıp turadı. Yamasa ózin-ózi órtep jiberiw waqıyalarında kórinedi. Dúnyanıń rawajlangan ellerinde de adamlardıń turmıs jaǵdayınıń jaqsı bolıwına qaramastan ózin-ózi óltiriwler jiyi-jiyi bolatuǵınlıǵın baspa sózlerden oqıp atırmız. Bulardıń sebebin oylanıp qarasaq, kewildiń qalıwınan, sonıń tiykarında jannıń azabınan dep túsiniwge tuwra keledi. Adamnıń bir nárseden kewli qala berse, jan halatı payda bolıp ózine óziniń qol salıwı tábiyǵıy sıyaqlı bolıp kórinip bunı belgili filosof Al`bert Kamyudıń filosofiyasındaǵı absurd (biymanilik) teoriiyası dálilleydi.

Rasında kewil ómirimizdegi jasawımızdın tiykarı. Qozǵawshı kúshi adamnıń keypi, ruwxı. Kewil bolmaǵan jerde ómirgede, baxıtqada, muhabbatqada orın qalmaydı.

Kewildin xızmeti janasıw. Janasıw jannın jaqınlasıwı, birlikke iykemlesiwi, ol adamzattın eń qúdiretli kúshi, Yaratqannın inayatı. Sonın ushın «Kewil kewilden suw isher» (I.Yusupov) yamasa «Bir tabassum etseń kewlimnıń tabı» (Ájiniyaz) «Kewil aspanında sen tursań kúlip» (Raxmanov) hám taǵı basqalar, adamnıń kewil-kúyiniń muqaddesligin kórsetedi. Sonın ushın ǵazzeller sultanı Mashrab «Eger bil, dildi awırtsań, júzlegen Kaaba buzıladı» dep jazsa ullı oyshıl Abdulla Avloniy:

Haq jolına ikki Kaaba bolmısh hasıl,  
Bir Kaaba súwreti esa, bir Kaaba dil  
Sen sayla va dillerni ziyarat qıl

Mın Kaabadan artıǵıraq emishdur bir dil,- dep qásterlese, babamız Ájiniyaz «Bir dostınnan kewlin qalsa, Ǵálet jazǵan xatqa megzer» dep táripleydi. Al belgili shayırımız I.Yusupov.

«Insan kewli degen sonday jaman zat.  
Ol qırsıqsa aqıl jibi shubalar.  
Juldızǵa jol tawıp atqan adamzat.  
Kewilge jol tappay bazda tubalar.

Sonın ushın bizde adamnıń kewlin alıw úlken sawaplı hám qayırılı is. «Jası úlkenlerdin kewlin alıp qayttım». «Ákeńniń kewlin alsań bolmayma», «Biyday nanın bolmasa, Biyday sóziń joqpa edi» dep násiyatlaydı. Geyde aqıllı adamlar «Onın kewline tiyme, ǵargap júrer» dep eskertedi. Shinında da ǵargıs keletuǵın jaǵdaylarda ushırasadı. Ol adamnıń kewliniń (janınıń) dúnyalıq kewil, dúnyalıq jan menen baylanısınan emespe eken degen oylarda payda boladı.

Kewildin ózinshiligi hám ayırıqshalıǵı adamlardıń bir birewge múnásibetlerinde de belgili bolıp turadı. Mısalı «Sen hámme waqıt

kewlimdegini bildiń». «Sennen heshwaq kewlim qalmadı» hám taǵı basqalar sanadan tıs qubılıs bolıp misalı kimde kewliń bolsa, ózińnen ǵárezsiz yadıńda turaberetuǵınlıǵı da kewildiń ózgeshe bir qásiyet ekenligin kórsetedi. Kel aq patiyamdı bereyin.

Geyde meniń ótken kúnlerim ózinen-ózi esime túsedi: jaslıǵımdaǵı januyam, awıl shańlaǵında oyunlar, balalardıń hárqıylı jarısıwları, kóldiń kelbeti, ákem hám anamnıń, tuwısqanlarımınń, jora-doslarımınń obrazları kózimniń aldına keledi. Onnan keyin kewlim kóterilip attay bolaman. Geyde ótkendegi qayǵı-ǵam, nadanlıqlar esime tússe kewlim páseyip, keypim qashıp nalıyman. Geyde oylamaǵan jerden túsimdegi háreketlerdiń ájayıplıǵı, olardıń ómirde tolıq bolmasada geyparalarınń tuwrı keliwi qanday qubılıstıń, neniń tásirinen ekenligine oylanasań. Bulardıń hámmesi kewildiń múlki, jannıń háreketi emespe eken depte qaraysań.

Sonday-aq adamlardaǵı saǵınıwda kewil menen baylanıslı sıyaqlı. «Men seni saǵındım deysiz». «Ol ne qılıp atır eken» dep oylaymız» «Kózaldımnan ketpeydi kúlimlep qol bergeniń» deydi shayırlar.

Adamlar tuwe haywanlarda saǵınar eken. Aspiranturada oqıp júrip Tashkentten úyge kelgenimde, esik aldında tompayım kútip otıratuǵın pıshıǵım miyaawlap aldım shıǵıp, meniń menen birge úyge kirer edi. Al qora tórinde baylawlı turǵan iytim bolsa meni kóriwden aspańa shapshıp men qasına barmaǵansha qansıláp biyzar bolatuǵınlıǵı esime tússe yamasa awılda bárdamlı xojalıq bolǵanlıqtan biziń ákemizdi qulaq dep esaplamaǵanı menen úyimizde pátli ógizimizdi «Et soyuz» degen mákemege bizden tartıp alıp bergennen keyin, ol mákeme ógizdi arbaǵa qosıp pishen tasıwǵa esigimiz aldındaǵı joldan ótken gezinde ógiz hár sapar alǵa baspay, mónirep bizlerdi shaqırar edi. Úyden birew barıp mańlayınan sıypap hawkesin qasıp qaytpasa tınıshlanbaytuǵınlıǵın házir esime alsam ulıwma haywanatlarda da saǵınıw qábileti bar ekenligine

tasiyin qalaman. Jaqında AiF gazetasınan Rossiya patshasına XVIII-ásirde Hindistan basshılarınan sıylıqqa bergen bir pildiń táǵdiri haqqında oqıp hayran qaldım. Pilge qosa onı baǵatuǵın xızmetkerdide bergen eken. Ol baǵıwshı bir neshshe jıl pildi jaqsılap baqqan. Ol ólgende pil júdá tınıshsızlanıp onıń beyitine erip qoyımshılıqqa deyin barǵan. Kózinen jas móltildip aqqanın kórip hámme hayran qalǵan. Keyin oǵan bekitilgen ekinshi jergilikli baǵıwshı unamaǵan. Hár sapar jibin úzip qábirge qaray juwırǵan, tártipke kónbegen, baǵıwshıǵa aybat etken. Aqırında húkimet qararı menen ol pildi óltirip tınǵanlıǵın oqıp saǵınısh ájayıp qubılıs ekenligine kámil boldım. Sonday-aq zooparklerdiń tájriybelerinde haywannıń kewline tiygen úyretiwshilerdi yamasa xızmetkerlerdi qay waq bir waq ol haywannıń (Jolbarıs, Arıslan, pil) oǵan zakım keltiretuǵınlıǵı belgili.

Demek bulardan kewil-jan ilahiy kúsh, tábiyattan joqarı qubılıs dep qarawǵa bolatuǵın sıyaqlı.

### **3.2. Diniylik ilimnen qashpaydı**

Ilim obektiv haqıyqatlıqtı biliwge hám qayta ózgertiwge qaratılğan adamzat háreketiniń tariyxıy qáliplesken iskerligi. Ilim bir waqıtta bilimler tizimi bolıp, onıń tiykarında payda bolatuǵın ruwxıy iskerliktiń, ámeliy óndiristiń tıp saǵası.

Ol kóp qırlı qospalı jámiyetlik qubılıs: Jámiyetten tıs ilim payda bolmaydı hám rawajlanbaydı, lekin ilimsiz jámiyette rawajlanbaydı. Onıń óziniń rawajlanıwınıń joqarı basqıshına shıǵıwı ilimsiz múmkin emes. Materiallıq óndiristiń talabı ilimniń rawajlanıwın belgileydi hám onı izertlewdiń baǵıtın kórsetedi, ilim óz nábwetinde jámiyetniń rawajlanıwına tásir etedi.

Ullı ilimiy ashılıwlar onıń menen tıǵız baylanısqa texnikalıq jańalıqlar, adamzat taǵdirine júdá úlken payda keltirdi. Ilimniń sociallıq maqseti adamlardıń ómirin hám miynetin jeńilletiw, jámiyetniń tábiyat ústinen aqlǵa muwapıq húkimin kóbeytiw, jámiyetlik qatnaslardıń jetilisiwine, adamnıń parawan turmısın qáliplestiriwge járdemlesiw. Házirgi ilim óziniń ashqan jańalıqlarına baylanıslı adamlardıń ómirin hám iskerligin jeńilletiw ushın kóp nárse isledi. Ilimiy ashılıwlar hám oylap tabıwlar miynetniń ónimdarlıǵınıń joqarılawına, kóp massadaǵı zatlardıń kóbeyiwine alıp keldi.

Buǵan qaramastan ilimniń baylıǵı hámmege birdey ólshemde baxıt alıp kelmedi. Ilim eki tárepleme ótkir qural edi. Onıń kimniń qolında bolıwına baylanıslı yaqı baxıtlılıqqa, adamlardıń iygiligine, yaqı olardıń qırılıp ketiwine xızmet etti.

Ilim, adam bolmasa háltsiz, sonıń menen birge ilim adamsız maqsetke iye bolmaydı. Ilimniń rawajlanıwı onıń hár tárepleme óz-ara bayıp barıwı, onıń úlken ámeliy áhmiyetinde. Onıń jetiskenlikleri adamnıń sociallıq aktivliligin kóteriwinde, solay etip sociallıq progreske xızmet etiwinde.

Kópshilik ashılıwlar hám oylap tabıwlardıń eki tárepi boldı. Birinshiden olar xalıqqa jemisli xızmet etiw, ekinshi tárepi- búldiriwshilik, buzıw múmıknshiligi, júdá qáwıplılıkti iyelewi. Onıń eki tárepi de ilimiy ashılıwdı kim hám qalay paydalanıwına baylanıslı boladı.

Adamzat sońǵı waqıtlarǵa shekem óziniń ilimiy ashılıwlarınń dramalıq hám tragediyalıq aqıbetleri haqqında oylanbadı. Hár bir ilimiy bilimniń iske asıwın iygilikli hám ózinen ózi tiyisli dep esaplandı. Xerosima waqıyasınan keyin másele pútkilley ózgerip ilimiy ashılıwdıń ádeplilik bahası haqqında másele júzege keldi. Bunnan ilimiy shınlıq qayırılıqsız jasay almaytuǵının, bahalılıǵı ádeplik ólshemisiz bolmaytuǵını belgili boldı. Kim ilimdi alǵa ilegrlete otırıp, ádep tárepinen artta qalsa, ol alǵa emes, keyinge ketip baratırǵanı tastıyıqlandı.

Adamzat házir óziniń tariyxınıń sonday shegine keldi, onda onıń shın mánisindegi Gamlettiń sorawın: «jasaw, yamasa jasadaw» degen usınısın sheshiw ózinen ǵárezli bolıp qaldı. Adamzattı joq qılıw múmkinshiligin bergen ilimniń atom bombasın oylap tabıwı, arxigloballıq máseleni- urıs hám paraxatshılıq máselesin ortaǵa shıǵardı. Sonday-aq ilimniń jedellik penen rawajlanıwı basqa da kóp sanlı máselelerdi payda etti. Endi olardı ómirde paydalanıw ádepliliktegi dárejesi menen bahalanatuǵın boldı.

Mısalı Chernobılǵı atom elektrostanciyasınıń jarılıwınan keyin, onıń dógeresindegi haywanatlar hám ósimlikler dúnyası ózgere basladı. Burın bunda germofrodit awhalında jasaǵan qurtlar házir bir jınıslıǵa aylanǵan. 2010-jılǵı AiF gazetasınıń 30 sanında: Ukrainada haywannıń jańa bir túrinıń payda bolǵanlıǵın jazadı. Ol hiylekerlik penen háwlilerge kirip qoyanlardı, quslardı qırıp, kórinbesten joq bolıp keter eken. Biraz ilimpazlar bul Chernobl avariyasınıń nátiyjesinde payda bolǵan, mutant, yaǵnıy azǵın haywan bolıwı múmkin, dep jobalap atır.

Ilmniń jańalıǵı bolǵan, házir hátteki kinolarda kórstilip atırǵan klonlastırıw ádepliliktiń ólshemine jatama, degen soraw tuwıldı. Ásirese adamdı klonlaw ádeptenbe? Ol shınında da adamnıń óziniń qádir-qımbatın shaymalaw emespe? «Álemniń gózzalı, barlıq tirilerdiń taji» (SHekspir), yamasa «Bul dúnyanıń kórki-adam balası» (Ájiniyaz) qudaydıń ózine uqsatıp jaratqanı ózin tıshqan sıyaqlı tájriybe jánuarı etip, klonlastırıw arqalı óziniń qaytalanbaytuǵın qásiyetin birew menen bólisiwi ádeptenbe? dep oylap qalasań. Ol insan degen muxaddes qalıpke islengen úlken gúná bolıp esaplanbayma?

Sonday-aq bioximiya ilimi medikler menen birlese otırıp balanıń qaysı jınısta tuwılıwın, adamnıń qálewine baylanıslı bolatuǵın, ózimshil jónlew usılın taptı deyik. Onda «men tek ul balanı qáleymen», yamasa maǵan tek qızlar kerek» dep turıp alsa, adamlar bul máselege pútkilley aralassa keyni nege ákeledi. Hámmeinen burın tolıq kaos kelip shıǵıp, onda geyde balalardıń geyde qızlardıń sanınıń artıp ketiwi jaǵdayı payda boladı. Tábiyattıń danalıǵı menen jınıslardıń teń salmaqlılıǵınıń qatal saqlanıwı hayuanatlar dúnyasında da, adamzat dúnyasında da nızamlı qubılıs. Mısalı, tábiyat dúnyaǵa ul balalardı kóbirek ákeledi. Ul balalardıń biraz sepsiwiniń nátiyjesinde, keleshekte eki jınıstıń teńlesiwine alıp keletuǵınlıǵın esapqa alǵanlıǵı qanday ájayıp.

Ilimde ádeplilik jaqtan dálillengen, yaǵnıy ilmniń jetiskenlerinen aqlıǵa muwapıq paydalanıw júdá kóplep ushrasadı. Bunıń ishine genlik injeneriyanı adamnıń densawlıǵına járdem, múmikinshilik ishinde onıń ómir jasın uzaytıw hám taǵı kóp jańalıqlar payda bolıp ol bir tiptegi, «quwırshaq adamlardı» payda etiwden góre júdá abzal hám sawaplı, ádep-ikramlıqtıń sheńberinde boladı.

Ilm hám ádeplilik arasında óz-ara qatnas máselesi kópshiliktiń dıqqatın ózine tartatuǵını tosınnan emes. Ol áhmiyetli hám aktual másele. Sebebi ilimiy progresstıń sociallıq aqıbetleri haqqındaǵı mashqala adamzattıń haqıyqıy mápi bolǵanlıqtan ádeplilik tiykarınan hár túrli bahaǵa iye boladı.

Ilim óziniń mazmunı boyınsha absolyut hám obektiv is, ol sonday qalıs xızmet. Lekin ilimdi adamlar dóretetuǵınlıqtan, olar hár túrli qumarlıqtıń iyesi hám anaw yaki mınaw ádep-ikramlılıq sapaǵa iye bolǵanlıqtan, jámiyet, ilimpazdıń ádep-ikramlılıǵınıń aspektin eske almay otıra almaydı. SHında ilimniń rawajlanıwında morallıq atmosfera, onıń iyeleriniń ádep-ikramlılıq sapası, ilimniń sociallıq rolinde hám funkciyasında sońǵı nátiyje xızmetin atqaradı.

Ilim óziniń barlıq qalıs islerine qaramastan jámiyetke xızmet etpey, onnan ǵárezsiz jasay almaydı. Ilimniń hám texnikanıń derlik barlıq ashılıwları jaqsılıqqa jantastırıw hám áskeriy iske paydalanıwda kórinedi. Ilimpaz qálesin qálemesin jámiyettiń rawajlanıwınıń bul táreplerin kóteriwshi retinde shıǵadı. Bul jaǵdayda progressiv ilimpazlar ózleriniń ilimiy iskerliginiń gumanistlik máseleleri ústinde oylanbay otıra almaydı. Olar jámiyetlik progress tek adamlardıń tábiyat kúshleri ústinen ústemligi ekenligi menen birge, ilimdi adamlardıń máplerine paydalanıw zárúrligi menen de baylanıslı ekenigin túsinedi. Demek ilimniń sociallıq máseleleri ilimpazdıń adamzat aldındaǵı morallıq juwapkershiliginiń, onıń adamlardıń igiligine xızmet etiwinen ibarat.

Ilimpazdıń jámiyettiń aǵzası retinde, ilimniń múmkinshiligin bilgenlikten onı jámiyettiń iygiligi, yaǵnıy adamzattıń igiligi ushın jumsawdı qálewı úlken ádeplilik. Eger ol ilimdi jámiyetten ǵárezsiz kúsh, morallıq tayanışqa zárúrsiz qural dep qarasa onda bul ádepsizlik.

Biziń ásirimizde ilim ilimpazdıń «jeke isi» bolıwdan qaldı. Ol házir jámiyettiń baylıǵınıń dáregine kiredi. Ilim texnikaǵa aralastı, texnologiyalıq óndiristi ózlestirdi. Adamlardıń kúndelikli turmısına kirdi. Ilimniń texnikanıń tabısına adamzattıń civilizaciyası hám progressi ǵárezli boldı.

Ilimniń adamnıń turmısınıń barlıq tarawına aralasıwına baylanıslı burın tek az sandaǵı professionallıqta úlesi bolǵan ilimniń gumanistlik mánisi ne? Onıń



adamnıń baxıtı hám iygiligine qatnası qanday? Jámıyet ilim tárepinen keltirip shıǵarılǵan turmıstaǵı materiallıq hám ruwxıy kúshleri menen esaplasıwǵa uqıplıma? Ilim basqarılama?, degen sorawlar dúnya ilimpazların oylandırıp atırǵan másele.

Bul haqqında ullı fizik Maks Born bılay deydi: Biziń dáwirimizde ilim sociallıq, ekonomikalıq, siyasiy funkciyalardı bastan keshirdi. Onıń ilimiy, texnikalıq revolyuciýalarınıń paydaların biykarlamay, sonıń menen qatar onıń ádeplilik principiardi buzıwǵa qaratılǵan revolyuciyası juda qáwipli. Texnikalıq civilizaciya menen jámıyettiń rxıy madeniyatınıń dárejesi, adamlardıń ádep-ikramlıq sanasında qarama-qarsılıqtı payda etti dep durıs kórsetedi.

Bul máselede judá táshuishlengen F.Jyuli–Kyuri mınaday degen: «Ilimpazlar ilim adamzatqa qansha payda keltirgenin bileđi, eger jer sharında paraxatshılıq ornasa ilimniń jetiskenlikleriniń qanday bolatuǵınlıǵın da bileđi. Olar keleshek ushın mınaday sózdi qálemeydi. Ol: ilim bizdi atom, vodorod bólekleri menen óltiriwge ákeledi» degen sóz. Ilimpazlar bileđi ilim gúnalı emes, ilimniń jetiskenliklerin jaman paydalanatuǵın adamlar gúnalı».

Haqıyqat ilimpazdı bunday adamıylıq máseleler tashuishlendirmey qoymaydı. Sonıń ushın ilimpazdıń miynetin hám kelbetin ádep-ikramlıq ólshemleri menen de bahalamaw múmkin emes.

Ilimniń erteden hám házirgi zaman tariyxı ilimpazlardıń óz iskerliginiń gumanistlik áhmiyetin shın qálbinen jaqlaǵanların bileđi. Olar óz is-háreketleri menen jumısta ádep-ikramlıqtıń etolonı retinde kórinip, turiyxta óshpes iz qaldırdı.

### **Juwmaq**

Islam mánawiyatınıń mazmunı Quranı kárim hám Hádiste, olarǵa tiykarlangan islam filosofiyası, tasawwif, ádep-ikramlıq máselelerine baǵışlangan dúnyalıq hám diniy alımlardıń shıǵarmalarında kórsetilgen.

Islam mánawiyatında insan kamalatına ayrıqsha itibar berilgen. Insannıń qáliplesiwi ushın diniy bilimler menen birge dúnyalıq bilimlerdi puxta iyelep, haq joldan taymaslıq, ómirde jaqsı isler islep, iyman-itiqat hám tuwrı joldaǵı ullı maqsetler menen jasawǵa baslaǵan. Shaxs ádep-ikramlıǵınıń qáliplesiwinde, shaxs hám jámiyet qatnaslarında diniy táliymat, tiykarınan onıń qádiriyatların ornı áhmiyetli.

Mánawiyatımızdıń ajıralmas bólegi bolǵan din ádep-ikramlıǵı perzentler kamalatına, olardıń ruwxıy tárbiyasında tikkeley áhmiyetke iye. «Búgingi kúnde din barlıq illetlerden, jalǵan hám aldawshılıqtan pákleniwge, joqarı ádeplilik negizler hám mánawiy pazıyletlerdi qayta tiklewge kómeklespekte. Islam - ata-babalarımızdıń dini -

musılmanlardıń sanası, jasaw turmısınıń mánisi, ómirdiń ózi bolıp tabıladı»<sup>7</sup>. Biraq musılmansılıqtan jıraq bolǵan kimselerdiń ádep-ikramlıq illetlerin joq etiw bir qansha awır bolıp tabıladı. Sebebi iymanı ázzi adamnıń ádebi de ázzi bolıp tabıladı.

Islam dini táliymatın tereń biliwimiz keleshekke bolǵan, jaqsılıqqa bolǵan, jarqın turmıs tárizine bolǵan umtılwımızda, din sıpatında islam mánawiyatı bizge ne berdi hám bizlerdiń ullı ata-babalarımız islam mánawiyatına qınday úles qosqanlıǵı haqqında anıq tásirge iye bolıwımızda sheksiz áhmiyetke iye. Islam táliymatın ilimiy analizlew hár qanday kóz-qaras, táliymat, ideologiya sıyaqlılardıǵa ústirtin múnásebette bolıw sıyaqlı illetlerdiń aldın aladı. Islam dininde insan barlıq janzatlardan káramatlı etip jaratqanlıǵı haqqında ayıladı. Solay eken, insan degen atqa hár tárepleme ılayıq ekenligimizdi ámelde kórsetiwimiz lazım bolıp tabıladı.

Islam dininiń mánawiy jetik insandı tárbiyalawda úlken qúdiretke iye bolǵan mánawiy, morallıq kúshekenligi haqqında sóz etiledi. Islam dini Allahtıń insanlardı bergen úlken sawǵası, sebebi ilim, filosofiya sheshe almaǵan islerdi, mashqalalardı din sheshe aladı. Sebebi Allah insanlardı olardıń aqlı jetpegen, kórmegen hám bilmegen haqıyqatların ózi tańlaǵan Payǵambarları arqalı bildiredi.

Sonıń menen birge islam mánawiyatı teńsizlikke, ádalatsızlıqqa narazılıq sıpatında payda boldı. Islam dini ulıwma adamzatlıq qádiriyatlardı násiyatlawshı filosofiyalıq táliymatlar qatarına kiredi. Basqasha aytqanda adamnıń jámiyette tutqan ornı hadallıq, miynet, iyman, insap, qanaat sıyaqlı sezimleri filosofiyalıq tańlawda ózine tán jolına iye bolǵan kúshli ideyalıq táliymat.

Búgingi Ózbekstan Respublikası huqıqıy demokratik mámleket hám puxaralıq jámiyet qurılıwı sharayatında islam dinine ulıwmainsanıy qádiriyat sıpatında qarap, ulıwma mádeniy rawajlanıwımız protsessiniń quramlı bólegi esaplap, joqarı ulıwmainsanıy pazıyetlerdi qalıplestirip hám insandı tuwrı jolǵa basqarıwda diniy bawrıkeńlik tiykarında joqarı mánawiylikke baǵdarlawshı

---

<sup>7</sup>Sol jerde. B. 22

aǵartıwshı din ekenligin túsiniw jetip, onnan házirgi dáwir aldımızǵa qoyıp atırǵan baslı tárbiyalıq mashqalalardı sheshiwde hám jaslardıń mánawiy-máripiy tárbiyasında keń paydalanıw lazım.

Dissertaiyanıń ulıwma mazmunınan kelip shıǵıp tómendegi ilimiy-teoriyalıq juwmaqlarǵa keldik:

– Islam mánawiyatı tiykarında jaslarımızdı zıyanlı tásirler, jat-biygana ideyalardan qorǵaw, olardıń dúnya qarasında ideologiyalıq immunitet payda etiw, globallasıw protsessinde ayırıqsha áhmiyet payda etedi. Islam mánawiyatı xalıqımız mánawiy turmısınıń hár qıylı tarawların qamtıp alǵan bolıp, olardı bas maqsetimiz bolǵan azat hám abat Watan, erkin hám párawan turmıs qurıwǵa baǵdarlaw aktual wazıypalardan esaplanadı;

- Islam mánawiyatı hár bir insańǵa milliy ózlikti ańlawǵa hám onı tolıq túrde seziwge xızmet etedi. Bul protsess insaniyat ushın tek ǵana qanday milletke tánligin biliw emes, al jámiyetlik sanada millet mápleri hám talapların sanalı túrde kóz aldına keltiriw imkaniyatın qalıplestiredi;

- Islam dini hám mánawiyattıń óz-ara dialektikasın bekkemlep barıw lazım. Ásirese, diniy bawrıkeńlik printsipleri keńirek propagandalansa, mámleketimizdegi hár qıylı milletler hám konfessiylar ortasında óz-ara baylanıs, doslıq, basqa din wákillerine húrmet tuyǵısı qalıplesiwine tiykar boladı.

Juwmaqlastırıp aytqanda, islam dininiń mánawiyatqa tásiiri oǵada kúshli bolıp, hár qashanda ol insanlardı mánawiy barkamallıqqa qaray jetelep baradı.



## **PAYDALANILGAN ÁDEBIYATLAR DIZIMI:**

### **Prezident miynetleri:**

1. Mirziyoev Sh. «Erkin hám abadan, demokratiyalıq Ózbekistan mámleketin márt hám ullı xalıqımız benen birge quramız» Erkin Qaraqalpaqstan 17-dekabr` 2016-j.
2. Mirziyoev Sh. «Milletlerara doslıq hám awızbirshilik xalıqtń tınıshlıgınıń hám abadanlıgınıń áhmiyetli faktorı» Erkin Qaraqalpaqstan 26-yanvar` 2017-j.
3. Mirziyoev Sh.M. “Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramız”. –T.: Ózbekiston Ózbekiston, 2017.
4. Mirziyoev Sh.M. “Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini táminlash yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi”. –T.: Ózbekiston, 2017.
5. Mirziyoev Sh.M. “Erkin va farovon, demokratik Ózbekiston davlatini mard va oliyjanob xalqimiz bilan barpo etamız”. –T.: Ózbekiston, 2017.
6. Mirziyoev Sh.M. “Tanqidiy tahlil, qatıy tartib intizom va shaxsiy javobgarlik har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bólishi kerak”. –T.: Ózbekiston, 2017.
7. 2017-2021 yillarda Ózbekiston Respublikasini rivojlantirishning (beshta ustuvor yónalishi buyicha Harakatlar strategiyasini “Xalk bilan mulokot va inson manfaatlari yili”da amalga oshirishga oid Davlat dasturini órganish bóyicha ilmiy uslubiy risola. –T.: Mánaviyat, 2017.
8. “Ózbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bóyicha Harakatlar strategiyasi tógrisida”gi Ózbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni. 2017 yil 7 fevral. PQ – 4947.

9. I.A. Karimov «Joqari mánaviyat – jeńilmes kúsh». – Toshkent: “Mánaviyat”, 2008.
10. I.A. Karimov «Istiqlol va mánaviyat». – Toshkent: Ózbekiston 1994.
11. I.A. Karimov «Alla qálbimizde, júregimizde». Tashkent. 1999j
12. I.A.Karimov Ózbekstan XXI ásr bosaǵasında qáwipsizlikke qáwipler, turaqlılıq shártleri hám rawajlanıw kepillikleri. Tashkent. «Ózbekstan», 1997
13. I.A. Karimov «Óz keleshegimizdi óz qolımız benen qurıp atırmız» Nókis. «Qaraqalpaqstan» 1999
14. I.A. Karimov «Milliy istiqlol mafkurasi – xalq e`tiqodi va buyuk kelajakka ishochdir». Toshkent. «Ózbekiston » 2000.
- 15 I.A. Karimov «Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir» – Toshkent, Ózbekiston, 1995.
16. Karimov I.A. Ózbekiston buyuk kelajak sari. // Ózbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish ywlıda. -T.: Ózbekiston, 1998.
17. Karimov I.A. Din odamzotni hech qachon yomon ywlgá boshlamaydi. «Islom ziyosi wzbegin siymosida» kitobidan. TIU nashriyoti. T.: 2005
18. Karimov I.A. Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yólıdan. – T.: Ózbekiston, 1998.
19. Karimov I.A. Ózbekiston XXI asrga intilmoqda. – T.: Ózbekiston, 1999.
20. Karimov I.A. Hushyorlikka dávat. Ózbekiston Milliy axborot agentligi muxbirining savollariga javoblari. – T.: Ózbekiston, 1999.
21. Karimov I.A. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va fuqorolik jamiyat barpo etish – ustuvor maqsadimizdir. – T.: Ózbekiston, 2010.
22. Karimov I.A. Mámleketimizde demokratik islohatlarni yanada chuqurlashtirish va fuqoralik jamiyatni rivojlantirish kontseptsiyasi. // «Xalq swzi», 2010 yil 13 noyabr (№ 220).

#### **Normativ-huqıqiy hújjetler:**

1. Ózbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T.: Óqituvchi, 2012.

2. Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasi. 19-modda. // Huquqni muxofaza qilish organlariga oid xalqaro hujjatlar: twplam. – Toshkent: Adolat, 2004.

3. Fuqarolik va siyosiy huquqlar twgrisidagi xalqaro Pakt. 19-modda. // Huquqni muhofaza qilish organlariga oid xalqaro hujjatlar: twplam. – Toshkent: Adolat, 2004. – B. 28; Bola huquqlari twgrisida Konventsia. 14-modda. – Toshkent: Inson huquqlari bwyicha Ózbekiston Respublikasi Milliy markazi bosmaxonasi, 2003.

4. Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar twgrisida (yangi tahriri). Ózbekiston Respublikasining Qonuni.– Toshkent: Adolat, 1998.

#### **Kitaplar, monografiya hám oqıw qollanbalari:**

1. Komilov N. Tasavvuf. -T.: «Movarounnahr»-«Ózbekiston». 2009y.
2. A. Abdurahmonov «Saodatga eltuvchi bilim» – Toshkent: Movarounnahr, 2001.
3. «Ruwxıylıq tiykarları». Oqıw qollanba.N.«Qaraqalpaqstan» 2009j.
4. Bazarbaev J. , Dawletova Q. Ádeptanıw. -Nókis, 1994
5. Bazarbaev J. Ruwxıylıgımız máseleleri. -Nókis, NMPI 2000;
6. Bazarbaev J. Ádep filosofiyası. -Nókis, 2010
7. Mustaqillik (izohli ilmiy-ommabop luǵat). –T.: Sharq, 2000.
8. Najmiddin Komilov. «Tasavvuf yoki komil inson axloqi» – T.: 1999.
9. X. Karamatov «Qur`on va wzbek adabiyoti» – Toshkent: Fan, 1993.
10. U. T. Jwraev, Y.S. Saidjonov «Dunyo dinlari tarixi» – Toshkent: Sharq, 1998.
11. Mánaviyat yulduzlari. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1999.



12. Sultonmurod Olim. Buyuk Naqshbandiya. Kecha, bugun, ertaga. – “Fan va turmush” jurnali, 1993. – № 5-6, 14-15-b.
13. Komilov N. Tasavvuf taraqqiyotidagi yangi yunalish. Shayx Najmiddin Kubro. – T.: 1995.
14. Tulenov J., Gofurov Z. Falsafa. – Toshkent: Wqituvchi, 1997.
15. Falsafa asoslari. – Toshkent: Ózbekiston, 2005.
16. Buyuk siymolar, allomalar (1-kitob). – Toshkent: 1996.
17. Dwstqoraev B. Yassaviy kim edi? – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993.
18. Xoja Ahmad Yassaviy. Devoni hikmat. – T.: Movarounnahr, 2006.
19. Ne`mat Jabbarov. Xoja Ahmad Yassaviy – tasavvuf osmonining porloq quyoshi. – Toshkent: 1994.
20. Tulenov J. Qadriyatlar falsafasi. – Toshkent: Ózbekiston, 1998.
21. Karimov Sh., Shamsutdinov R. Vatan tarixi. – T.: Wqituvchi, 1997.
22. Ózbekistonda ijtimoiy-falsafiy fikrlar tarixidan lavhalar.T., «Ózbekiston»
23. Uvatov U. Mahmud Az-Zamaxshariy.-T.: Abdulla Qodiriy atındağı baspası , 1995.
24. M. Zamaxshariy. Nozik iboralar.T; Kamalak.1992.
25. Muhaddislar sultani. Metodik-bibliografik qullanma. -T.: Alisher Navoiy nomidagi Ózbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti. 2006 y.
26. Inson kwrki odob. TIU. T.: 2004 yil.
27. Islom. Ensiklopediya. T.: “Ózbekiston milliy ensiklopediyasi”. 2004y.
28. Imam Ismayl al-Buxariy. Al-adab al-mufrad (Adab durdonalari). «Ózbekiston» T. 1990y.
29. Ózbekiston Respublikasi (ensiklopediya). – Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati, 1997.
30. Malono Jaloliddin Rumiychingdagi ichingdadir. -T.: “Yozuvchi”

31. Imom Abu Homid Muhammad ibn Muhammad al-Gazzoliy. Ihyou ulumid-din. Birinchi kitob. –T.: Movarounnahr

**Internet - xabar derekleri:**

1. [www.lex.uz](http://www.lex.uz).
2. [www.islom.uz](http://www.islom.uz)
3. [www.hidoya.uz](http://www.hidoya.uz)
4. [www.tiu.uz](http://www.tiu.uz)
5. [www.muslim.uz](http://www.muslim.uz)
6. [www.manaviyat.uz](http://www.manaviyat.uz)